

Masis Kürkçügil: Bir Başka Tarih Mümkün Müydü? Ya da “Ermeni Meselesi” “Modernite” ve “Soykırım”

Posted on 19/02/2020

Adı konamayan “Ermeni Meselesi”nin 90. yılında Cumhuriyet tarihinde rastlanmadık yoğunlukta bir tartışma medyadan sol dergilere ve Millet Meclisi’nden Avrupa Parlamentosu Yeşiller grubuna, Arjantin, Polonya meclislerine kadar uzandı. Bütün bu çeşitlilik içinde oldukça anlamlı etkinliklerden biri tereciye tere satan Justin McCharty’nin mecliste yaptığı konuşmaydı. Tıpkı Bernard Lewis gibi (hazretin soykırım inkarcılığından Fransa’da başına geleni unutmadan)[1] McCharty’nin de Türk devleti politikasına, maaşlı memurları aratmayacak(!), yatkınlığı bilinmekteydi. Ancak Millet Meclisi’ni irşad eylemesi zaten durumun vehametini göstermesi açısından tek başına anlamlıydı. Ahali de ders kitaplarında okumadığı birtakım olayların cereyan etmiş olabileceğine dair derin kuşkulara sürüklenmiş oldu. Öyle ya koskoca milletvekillerinin bile açıklamaktan, anlamaktan aciz oldukları meseleler için taa Amerikalardan buralara gelen Türkten fazla Türkün dostu olan birinden hızlandırılmış kurs almaları gerektiğine göre, ahalinin durumu pek parlak değildi. Hele televizyon bombardımanı arasında, düne kadar Ziya Gökalp’in “mukatele” olduğu tezinin arkasına saklananların zat-ı muhteremin böyle bir beyanı olmadığını öğrenerek şaşkınlıkları karşısında ahali daha da şaşkına dönüyordu. Veya “mukatele” ne demek, esas olarak Ermenilerin Türkleri katlettiği iddiaları öne çıkacak gibi olurken, aslında herşeyin Almanların denetimi altında olduğu belirtiliyordu.[2] Meğer efsunlu izahlar da uydurmaymış.

90 yılın öne çıkardığı kişiler arasında özel bir yer tutan ve İsviçre’de işgüzar bir savcının reklamını yaptığı Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu’nun[3] tam da 24 Nisan’daki beyanatının gazetede son satırı, gerçekten tarihsel olarak ne kadar kritik bir meseleyle

karşı karşıya bulunduğumuza kesinlik kazandırdı: “Savaşı kimin çıkardığına bakmalı.”(Radikal, 25 Nisan 2005). Ayrıca meseleyi enternasyonalize etmesi açısından değme indirgemeci solcuları aratmayacak bir öneride de bulunuyor: “Ben Ermenilerin yerinde olsam Rusları, İngilizleri, Fransızları dünyaya şikayet eder onların tazminat ödemesini isterdim.” Neden Almanya yok aralarında belli değil. Yine de Ermenileri birilerinin peşine sürüklemeye çalıştığına göre ortada izi sürülecek bir tarihsel mesele var. Ya da en azından savaşı Ermenilerin çıkarmadığı kesin!

Oysa gazete haberlerine göre (Almanya ve ‘Ermeni Soykırımı’; Semih İdiz, Milliyet) Almanya kendi sorumluluğunu “‘Kısmen’ de olsa kabul ettiği için gelebilecek tazminat taleplerinin önünü kesmeye çalışıyor”muş. Tabii Almanya’nın Cihan Harbi’nde Osmanlı’nın en birinci müttefiki olup askeri idareyi de elinde tuttuğu hatırlanırsa sonuç hiç de Halaçoğlu’nun sandığı gibi olmayabilir. Bu arada diğer ülkelerde, özellikle Amerika ve Fransa’da bu mesele üzerinde tartışmalar, lobilere ve oy avcılığına bağlanırken, Almanya’da birkaç bin kişilik Ermeni seçmenin karşısında yüzbinlerce Türk seçmenin bulunduğu atlanmakta. Polonya’da ise ne lobi ne oy avcılığını gerektirecek bir durum var. Arjantin’in neredeyse Ermenistan olduğu iddia edilebilir! Böylece geleneksel paranoya devam ediyor. NATO’nun ikinci asker besleyen ülkesi ve ABD’nin yürürlüğe sokulmuşsa (!) Büyük Ortadoğu Projesinin vazgeçilmez unsuru Türkiye karşısında, ne hikmetse bilumum emperyalistler herhangi bir yeraltı zenginliğine sahip olmayan, taş-toprak yığınınından ibaret olup nüfusu da ortalama bir kenti geçmeyen Ermenistan’ı destekler durumdaymışlar! Emperyalizmi hâlâ gavurluktan öte birşey görmeyenlerin milliyetçiliği de buraya kadar.

TARİH NASIL OKUNUR?

Tarih nasıl yazılır-okunur dendiğinde bunun tek bir yolunun olduğunu söylemek abestir. Fransız ihtilalini bir kralcının, bir cumhuriyetçinin ve bir sosyalistin ya da örneğin bir kadının, bir sömürge insanının, bir kölenin okuması da farklı farklıdır. Bu farklı okumalardan

yaşadığımız dünya ve gelecek açısından zenginleştirilmiş sonuçlar çıkartmak için aşağıdan, bileşik bir tarih anlayışı geliştirmek durumundayız. Böylesi bir tarih anlayışı için yapılagelen tartışmaların hayli sınırlı olduğu söylenebilir. Ama giderek insanlık tarihinin sade suya “sınıf mücadelesi” olduğu fazla anlamlı gelmiyor. Çünkü sınıf mücadelesi bir avuç insanın kendi arasında cereyan etmiyor. Araya modern, belirleyici denilen sınıfların yanısıra kadim denebilecek, tasnif dışı kalan, yeni beliren, farklı ezilen, dışlanmış kesimlerin meseleleri de katılıyor. ABD tarihini yalnızca bir avuç zengin ve işçi sınıfı ile açıklamaya çalıştığımız zaman aslında bizzat işçi sınıfının en bilinçli kesimlerinin neden göçmen, renkli olduğunu da anlama imkanımız kalmıyor. Bugün Latin Amerika’da beliren yerli-köylü hareketi ve bizzat Latin Amerika’nın kimliğine dair tartışmalar da bu çokyönlülüğü -eksensiz olmamak kaydıyla- göstermekte.

Ancak Osmanlı-Türk tarihi had safhada bir saray tarihine indirgenmiş durumda. Kimilerine göre “sivil toplumun” gelişmemişliğine dayanan bu durum aslında araştırmacıların zihniyetinden kaynaklanmakta. Örneğin koskoca imparatorluğun devasa zanaatkar ve köylü kitlesinin yaşamı üzerine çalışmalar Enver Paşa’nın köpeği, Kara Kemal’in nargilesi ve belki de Talat Paşa’nın terlikleri kadar incelenmeye değer bulunmamakta.

“Ermeni Meselesi” açısından bu çalışmaların önemi, büyük kentlerle sınırlı kalmayarak yaşadıkları yerlerde aynı zamanda zanaatkar olarak temayüz etmelerinden ötürü toplumsal doku içindeki yerlerinin daha açıklıkla anlaşılabilir olmasında. Bu da bize “milli” olmanın ötesinde “sosyal” olarak çok daha net perspektifler üretme imkânı verecektir. İster hain olsunlar, ister muhbir, ister kurye bu kadar geniş emekçi ve zanaatkar kitlesinin yaşadıkları toplumla ilişkileri irdelenmeye değer. Gerçekten o toplumun içinde tipik bir “sınıf kinini” ayaklandıracak kadar onları ezen ve sömüren bir kesim miydiler, yoksa bir avuç “yukardakilerin” dışında varlıklarını sürdürme güvencesinden yoksun, her an kıyıma, talana ve yağmaya açık bir kesim mi? Meselenin bu yanı bölgede yaşayan Kürtlerin toplumsal örgütlenme biçimlerine ve tabii ki Kürt ağa ve beylerinin kendi toplumlarında egemenliklerini sürdürme açısından ne tür bir politik tutuma sahip olduklarına da bağlıdır.

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun buralarda nasıl bir yönetim sürdürdüğü ve ne tür bir vergi politikası izlediği de mutlaka hesaba katılmalıdır. Muhacirlerin, Çerkezlerin yerleştirilmesi veya mülki ve askeri memurların konumu da herhalde atlanmamalıdır. Eğer bir sınıf analizi yapılacaksa -E.P. Thompson'un izinden giderek- mümkün emekçi kitlesinin yalnızca varolduğu söylenen gelişkin/modern fabrika veya işletmelerde değil aynı zamanda oldukça türdeş olmayan, tarımdan zanaata farklı kesimlerde de aranması gerekecektir. Böylesi bir emek dünyası hem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki aşağıdan hareketleri izleme imkânını hem de sanıldığı kadar yoksul olmayan bu sınıflaşma sayesinde mümkün siyasal alternatiflerin zeminini sunabilir. O zaman Osmanlı'da işçi sınıfının 200 bin mi 2 milyon mu olduğu tartışmasını (Kirkor Zohrap mecliste sendikalar üzerine bir tartışmada sendikalı olabilecek çalışan sayısını 600 bin olarak gösterir) onların gündelik mücadeleleri açısından irdelemek mümkün olabilir. Örneğin Şam vesilesi ile böylesi bir çalışma elde bulunmakta.[4] Dolayısıyla farklı açılardan, örneğin emek tarihi açısından, Kürtler açısından yeni değerlendirmeler mümkün olabilir. Abdülhamit dönemi de dahil olmak üzere Kürt aşiret reisleri kendi egemenliklerini sürdürmenin yolu olarak Ermenileri ezmek ve payitaht karşısında böylece özel bir konum elde etme peşinde olmuşlardır. "Aşiretten ulusa geçiş" sürecinde, yoksul Kürt köylülerinin kendilerini idame ettirmeleri için gereken değişimlerin önündeki temel engellerden biri olan bu kesim hem ulusal-kültürel gelişimini engellemiş ve hem de Ermeni halkının yaşamını köreltmıştır.

Ermeni köylüsünün devletin yanısıra, Kürt bey ve ağalarından çektiklerini ortaya koymadan sözü edilen isyanlar (özsavunma eylemlerinin) ve buradan hareketle merkeze olan güvensizliğin pekişmesi sonucu, dışardan bir çözüm arayışına sürüklenilmesi anlaşılabilir. Gariban Kürt açısından Ermeni tefecisinin, tüccarının da pek kardeşçe duygular uyandırmadığı muhakkak ki eklenmelidir. Zaten sarmalın neresinden tutulsa Osmanlıya yarayan bir yanı vardı. Büyük güçler arasında sıkışmış "mazlum Osmanlı" soyutlama ve güzellemesinden hareket etmek her tür aşağıdan okumayı köreltir. Aşağıdan, geniş kitlelerin gündelik hayatlarından bir okuma onların deneyimlerini öne çıkarır ve bu deneyim içinde ne tür akımların, örgütlerin yer aldığını irdeler.

BİR BAŞKA TARİH MÜMKÜN MÜDÜR?

Ermeni meselesinin anlaşılması aslında pek mümkün gözüküyor. Hükümet erbabı ve resmi ideoloji üreticileri tam bir bilimcilik saplantısıyla “belge”ye iman etmekte.[5] Ancak bu tartışmayı herkes bir diğeri gibi yapmak zorunda değil. Nihayetinde yapılacak tartışma herkesin ortak geçmişinde değil inşa etmek istediği gelecekte temellenecektir. Tarihsel gerçeklik böylece kimsenin kiralık katili olmayacak, tasarlanan dünyanın geçmişi olarak geleceğe hizmet edecektir. Bu açıdan birinci dereceden geniş kitlelerin konumundan hareket etmek gerekecektir. Yoksa Enver Paşa’nın karısına veya köpeğine olan sevgisinden veya Ermeni edebiyatında köylü sosyalistliğini hicveden bir şaheser olup başlıbaşına bir tip olan *Yoldaş Pañçuni*[6] gibilerin hayallerinden hareket edilirse rahatlıkla başka tarihler yazılabilir. Ancak bu tarih geleceğe ihtiyacı olmayanları yani kurulu düzen simsarlarını tatmin etmekten başka bir işe yaramaz.

Gerçekten Ermeni meselesi XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başı Osmanlı İmparatorluğu’nda -ve bununla sınırlı kalmayarak Rusya ve İran’da da- siyaseten nelerin mümkün olduğunun yeniden tartışılmasını gerektirmektedir. Tarihin doğrusal gidişine meraklı olanlar, ulus devletlerin inşa çağında veya dünya kapitalist ekonomisinin yeni bir evresinde olup bitenleri en azından makul karşılayabilirler. Yani -bir miktar dış tahrik ve destek ilave edilerek- Yunanistan bağımsızlık mücadelesinden başlayarak en son milliyetçilik kervanına katılan Arapların Osmanlı egemenliğinden çıkmaları da dahil neredeyse tam bir asırlık süreçte olup bitenler tarihsel kaçınılmazlıklardır!

Ancak başka bir tarih mümkün müdür diye soracak olanlar, o gün için cılız da olsa Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan halklar için savaşız, barışçıl, demokratik ve daha sosyal bir çözümün de gündemde olduğunu rahatlıkla söyleyebilirler. Mesele bir siyasi irade meselesidir. Bu iradenin ete kemiğe bürünmesi için gerekli toplumsal dayanakları ve tabii onların deneyimleri, bilinçleri bu durumda önem kazanmaktadır. Nesnel gerçeğin elverişsizliğini dillerine dolayacak olanlar ve buradan olup bitene bir meşruiyet

kazandırmaya yeltenenler, “Paylaşım Savaşı” sürecinin aslında kendine karşı bir dinamiği de harekete geçirdiğini ve dünyadan tecrit edilmiş bir biçimde ele alınmaması gereken bu topraklarda dünyanın halleriyle birlikte bir dönüşümün, en azından nesnel olarak mümkün olduğunu görmeleri gerekecektir. Burada rehber daha henüz XIX. yüzyılın ortasında Avrupa devrimleri sırasında Marx’ın İspanya’da devrim için söylediklerinde aranmalıdır. O eli kulağında olan bir Avrupa devriminin parçası olarak İspanya’da devrimin mümkünlüğünü; nesnel elverişsizliklerin mücadele ile giderilebileceğini, yani mücadelenin de bu nesneliğe katılması gereken bir faktör olmasıyla birlikte ele alınması gerektiğini belirtmekteydi.

XX. yüzyıl başı Osmanlı İmparatorluğu için yapılacak sınıfsal analizler de maalesef fazlasıyla azımsanmaktadır. Daha önemlisi 1908 devriminin cereyan ettiği günlerdeki tarih sahnesine bakıldığında: Üç yıl sonra dünyanın bir ucunda Çin’de Sun Yat-Sen önderliğinde birinci Çin devrimi gerçekleşecektir; aynı yıl dünyanın bir başka ucunda Meksika’da daha sonra Adolfo Gilly’nin Lenin’in kesintisiz devrimine göndermede bulunduğu tabirle Kesintili Devrim, Zapata’nın önderliğinde[7] (insanlara verdiği umut, özgürlük ufku bugün de geçerli olduğundan Zapatistalar böylesi bir mirasa sahip çıkmışlardır) bir devrim gerçekleşecektir. Aralık 1905’te Tahran’da, Temmuz 1908’de Tebriz’de ihtilal patlak verdikten sonra hemen yanı başımızda İran’da Anayasa Devrimi olacak ve tabii bunların ardında bütün bu ayaklanmaları esinlendiren, Japon-Rus savaşının yenilgisinin de etkilediği, mutlakiyetçiliğin alaşağı edilebileceğini dosta düşmana gösteren daha birkaç yıl önce kimsenin beklemediği 1905 Rus Devrimi.

Balkanlarda Jön Türklerin çete dedikleri gerillalar Narodnikler’dir, yani siyaseten etraf sosyalist kaynamakta. Buna karşılık Jön Türkler benzer ülkelerdeki yeni siyasal hareketler içinde siyaseten en geri ve dolayısıyla da dünya egemenliğine karşı, yani emperyalizme karşı öyle ciddiye alınabilir bir karşı tutuma sahip olmayan herhalde ender hareketlerden biridir.

Daha sonra Türkiye sosyalist hareketi -Türk denmesi daha uygun mu?- kendine bir mazi aradığında Mustafa Suphi’nin Jaurès’i dinlediği falan söylenecektir, ama Jaurès’e sorulsa o

sosyalist diye bir dizi Ermeninin adını verebilir. Ne de olsa kendisi *Pro-Armenia* dergisinin yazı kurulunda! Ama gerçekten toplumsal tabanıyla kaynaşmış olan Selanik'teki Sosyalist İşçi Federasyonu, onu fazla "Yahudi" bulursanız İstanbul'daki Rum sosyalist çevreler, çeşitli Ermeni sosyalist örgütler, onu da uygun görmezseniz Osmanlı Sosyalist Fırkası vd. neden kale alınmasın?

Açıkcısı cılız denilen kimi alternatifler hiç değilse fikir düzeyindeki arayışlarla ve şu veya bu oranda hareket düzeyine yükselecek kadar topraktan fişkırmış durumdaydı.

ANASIR-HÜRRIYET-İMPARATORLUK

Çokuluslu bir imparatorlukta egemen bir ulusun olmadığı bir yurttaşlığın yerleştirilmesi XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başlarında oldukça yaygın bir tartışmaydı. Ancak ne yazık ki bu zengin tartışmalar pratik sonuçlarıyla birlikte derinlemesine bir değerlendirmeye tabi tutulmuyor. Bu sorunun çözülemediği olması Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu ve Kafkasya'da facialara yol açmıştır. Osmanlı somutunda Tanzimat'tan itibaren sürekli olarak dış mihrakların etkisi altında ayrılıkçı milliyetçiliğin tohumlarının ekildiği ve örneğin 93 harbi'nden itibaren de bu tohumların iyice filizlendiği iddia edilir. Burada geleneksel devlet bakışlı bir zihniyet sözkonusu. Haklar açısından azınlıkların konumu meşrulaştırılmaktadır. Yani ayrılıkçılığın zemini dışarda aranmakta, devletin baskısı veya azınlık yurttaşın güven duymasını engelleyen hususlarda aranmamaktadır.

Prens Sabahattin'in, *Terakki* dergisinin Nisan 1906 sayısında yayınlanan "*Rus İhtilalinin Mana-yı İçtimaiyesi*" adlı makalesinde, Rus hürriyetperveranın vatandaşları bulunan diğer anasıra karşı nasıl hareket ettiğini anlattıktan sonra konuyu Osmanlı'ya getirerek, "*anasırın selamet-i milliyesini müterakki ve hürriyetşinas bir Devlet-i Osmaniye'nin mevcudiyetinde*" aramanın zorluklarından söz edip şöyle devam eder: "*Artık separatist olmalarında taaccübe şayan bir şey kalır mı? Biz de derhatır etmeliyiz ki asırlarca müddet Hıristiyan*

vatandaşlarımıza bir mahluk-i âdi nazarıyla baka gelmişiz. Verdiğimiz imtiyazatı hak değil ihsan makamında telakki etmişiz... Memleketlerini işgale biz yürüdüğümüz için kalplerini teshire yürümeğe de bizim vazifemiz ve bizim menfaatimiz icabından idi.”[8]

Prens Sabahattin bugün kimilerinin sandığından daha fazla o günlerde Jön Türk hareketinin ideolojik olarak çerçevesini şekillendiriyordu. Ne de olsa ötekilerin düşünce ile fazla ilgisi yoktu. Onun fikriyatına bir başka düşünce ile değil şerhlerle, amalarla yaklaşıyordu İttihatçılar ve oldukça baştan “dış düşmanlar” meselesi onların kalkını oluyordu. Cemal Paşa “...dış düşmanlar olmasaydı, İttihat ve Terakki cemiyeti de Prens Sabahattin Bey’in hararetli bir müdafii olduğu bu prensibi kabul etmekte bir dakika tereddüt etmezdi.”[9] derken kendi adına konuşuyor olabilir.

Geçmişle gelecek açısından bir bağlantı kurma çalışması tabii ki alışılmadık birşey değil. Geçmişte mümkün bir başka seçenек üzerinde en cesur tahayüllerden birini Çağlar Keyder yapmış bulunmakta. Açıkçası Keyder XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren oluşan bir orta sınıfın harb-i umumi yıllarında kırılması ve sürgün edilmesiyle ortadan kalkmasının sonucunda bugün Avrupa Birliği sayesinde sağlanacak olan demokratikleşmenin o günlerde kaçırıldığı fikrindedir. 1908’de çözüm için söyledikleri aslında yer yer (ilerde değineceğimiz) Rakovski’nin söyledikleriyle örtüşmektedir: “Bütün uyrukların eşit vatandaşlık haklarının bulunduğu, etnik ve bölgesel otonominin tanındığı anayasal bir düzen imparatorlukları yok olmaktan kurtarabilirdi.”[10] Böylece ulus devlet oluşumunun Balkanlardan Kafkasya’ya yarattığı felaketlerden sakınılabilirdi. XIX. yüzyılın sonu itibarı ile “büyüyen şehirlerde, kulüp dernek ve basınıyla kentsel bir kamusal alan yaratmaya çalışan varlıklı, eğitimli, faal bir Rum ve Ermeni orta sınıf ortaya çıktı. Bu sınıf, imparatorluğun ve vilayetlerin yönetimine katılma konusunda artan bir isteklilik sergiliyordu.”[11] Burada ulus devletin kaçınılmaz bir durak olması gerekmediği ve felaketli durağın dışında kapsayıcı bir yurttaşlık temelinde imparatorluk ölçeğinde bir çözüm tartışması var. Ama bu tartışmanın öznesi belli ki “orta sınıf”. Böyle olunca şu andaki AB hedefi de büyük kayıplara mal olmuş geç kalmış bir yolculuğun rayına oturmasından ibaret gibi gözükebilir. Nitekim, sivil toplumun inşasındaki

arızalar ve buradan kaynaklanan meseleler hakkında hüküm yürütenlerden Feroz Ahmad ve Jacob M. Landau yazdıkları sonuç bölümünde “...tek suçlu, önemli bir gelişme gösterdiği halde doğmakta olan sivil toplumu yönlendirme sorumluluğunu almayan burjuvazidir... Türkiye artık Avrupa Birliği’ne adaydır, asker bürokrat seçkinlerin rolü azalmalı; burjuvazi önderliği ele alıp hem İslâmcılarla hem de Kürt halkıyla ilgili, onları da kapsayan politikalar benimsemelidir.”[12] diyerek bu güzergahı pekiştirmekte.

Feroz Ahmad giriş yazısında tıpkı Çağlar Keyder gibi Karl Renner’in çöküşlü imparatorluktan organik yurttaşlığa geçiş meselesinden sözeder... Burada aslında bu kapsayıcı, organik yurttaşlık tabirinin çeşitli düzeylerde eşitliği de içermesi gerektiğini eklemek gerekir ki bu ayrıca bir tartışmayı gerektirecek; yani “onların” ve “bizim” yurttaşlık kavramını.

Bu da biraz kaba bir ifadeyle Prens Sabahattin’de temayüz eden siyasal çizginin en azından cennete giden yolu değilse de felakati engelleyen yolu gösterdiği anlamına gelmekte. Tabii bu da özgürleştirici bir tasarıma dayanmayan bir tahtirevallinin iki ucunda salınmaktan ibaret bir zihniyete varır. “Milli tarih”in bir çeşitlemesine karşı çıkarken “yukardan” tarihin başka bir türüne meşruiyet yaratmak aşağıdan, yoksunların ve yoksulların tarihi belleğini oluşturmaya zerre kadar katkı sunmaz.

Yine de bu tartışma “bir başka tarihin” mümkünlüğünün sorgulanması, yani ortada bir kaderin bulunmadığının irdelenmesi açısından dikkate alınmalıdır.

1908

Dolayısıyla XIX. yüzyıldaki dünya hallerinin ve imparatorluğun toplumsal formasyonundaki derin değişimlerin yarattığı aşağıdan bir siyasallaşmanın ayrıntılı bir tahlili gerekmektedir. Bu nesnel durumları atlamadan 1908’in ne olup ne olmadığı ve 1908’in etrafında, onun

ürünü ne gibi alternatiflerin sözkonusu olabileceğini yeniden tartışmak gerekecek. Tarık Zafer'in tabiriyle "II. Meşrutiyet Cumhuriyetin laboratuvarı" olduğuna göre yalnızca gelenekselleşen İttihatçılıkla Kemalizm arasında, II. Meşrutiyet ile Cumhuriyet arasında bir kopuş veya sürekliliğin olup olmamasıyla sınırlı olmayan; cumhuriyette nasıl bir işçi hareketi, nasıl bir sol hareket gelişti derken devralınan mirası da buradan değerlendirmeye almak mümkün olabilir.

Türkiye'de araştırmacılar uzun süre haberdar olmasalar veya meraklı olmasalar da 1908 "yabancı" sosyalistlerin, marksistlerin ilgisini çokça çekmiştir.

"1908 Genç Türk Devrimi, Avrupa sosyalist çevrelerinde Osmanlı İmparatorluğu sorunları üzerine büyük bir ilgi uyandırdı... Ancak Jön Türk Devrimi'ne hayranlık giderek yerini düş kırıklığına bırakacaktı. İttihat ve Terakki Cemiyeti otoriter tavrından ve gerçek reformları getirememekten dolayı kınanacaktı.."[13]

Varsayımsal olarak elimizdeki ilk metin, Rakovski'nin 1908 Temmuz Devrimi'nin akabinde (bir hafta sonra) 1 Ağustos tarihinde Fransa'da Guesde yanlılarının çıkardığı haftalık *Sosyalizm* dergisindeki yazısı.[14] Rakovski'nin yazısının içeriği kadar önemli yanı kendisinin Balkan marksizminin önde gelen temsilcilerinden biri olmasının (1917 Ekim Devrimi'nden sonra Ukrayna Devlet başkanı olacaktır) yanısıra bütün Balkan dillerini ve Türkçe'yi de bilmesi. Rakovski yazısında emperyalistlerin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerinden; bunun yanısıra o gün için kimilerine ilginç gelecek "yaklaşan savaş"tan söz etmekte. Bu durumda değişik halkların haklarının tanınacağı federal bir çözümün ancak felaketin önünü alacağını eklemekte. Ama bunun için Jön Türkler konusunda pek umutlu değil. Hele onların hızla saraya intisap etmeleriyle hareketin yörüngesinin değiştireceğini kahince belirtmekte (sanki Mithat Cemal'in *Üç İstanbul*'una veya Nahid Sırrı'nın *Sultan Abdülhamit Düşerken*'ine yazılmalarından yıllar önce göndermede bulunmakta).

Rakovski sözü edilen makalede "Otokrat sultanın yerine daha az otokrat olmayan bir oligarşi

olacaktır.” demekte. Yıllar sonra Tarık Zafer Tunaya, “‘Kültürü zayıf, kini çok’ bu kuşak, Abdülhamit rejimini yıkmıştır. Yıkıldığının yerine ne koyacağını bilemeyen bugün’le yarın arasındaki şoktan şaşakalmış insanlar, geleceği yaratma programına sahip değillerdi. Bu bilgisizliğe, devleti ve toplumu dışa bağlayan baskılar da eklenince, değişiklik, bir özlem olmaktan öteye gidememiş ve düzen pek az rötüşle aynı kalmıştır”[15] diyerek Rakovski’nin öngörüsünü doğrular.

Lenin -1908 Ekiminde, esin kaynakları bilinmemekle birlikte- Türk Devrimi’nin başarısından Avrupa’nın bütün burjuvazilerinin, bu devrimin Balkan halklarının özerklik ve demokrasi yolunda ilerlemesine neden olacağından ve İran Devrimi’nin zafere ulaşmasına katkıda bulunacağından ve de Asya’daki demokratik harekete yeni bir ivme kazandıracığından ötürü karşı olduğunu belirtmekte. II. Enternasyonal’in Ekim 1908 büro toplantısında alınan *“Türk imparatorluğundaki halkların böylece kendi kaderlerini tayin etme olanağını bulmalarını ve doğmakta olan proletaryanın sınıf mücadelesinin dünya proletaryasıyla sıkı bir birlik içinde yürütülebileceği özgür bir siyasi rejimin kurulmasını selamlar”*[16] kararının Lenin’in notlarında yer aldığı bilinmekte.

1908 Devrimi’nin sözü edilen türden bir özgürlük ve demokrasi yürüyüşüne yol açtığı takdirde olası etkilerinin Rusya’yı da etkilemesinden açıkça söz edenler var. Milyukov anılarındaki [17] bir anektodu şöyle değerlendirmekte: *“Osmanlı İmparatorluğunda Hıristiyan ve Müslüman eşitliği çarın Ortodoks Hıristiyanların üzerindeki korumasının sonu anlamına geldiği noktada, Miljukov gibi bir liberal Rus için bile istenmemekteydi.”*

Mefhumun muhalifinden, Çarlığın halklar hapisanesi olarak Osmanlı halklarının özgürleşmesini istemeyeceği açıktır. İngilizlerin bir raporunda *“liberal eğilimler gösteren güçlü bir Türkiye, Rus Müslümanları arasında bir harekete neden olabilir ki bu da çok utanç verici bir durum yaratır”*[18] diye özetlenmekte Rus hükümetinin tutumu. Böylece 1908 devriminin bir Turan hülyası ile değil, aslında özgürlükçü ve demokratik bir yolda yürüyerek *“mazlum milletlere”* bir katkı sağlayacağı açığa kavuşmaktadır.

Öte yandan Goltz Paşa'nın askeri eğitiminin orduda "milliyetçiliği" güçlendirerek 1908 hareketinde önemli bir rol oynadığı da belirtilmiştir. 1908'den sonra Osmanlı üzerine İngiltere'nin etkisinin arttığı yolundaki bir rapora Alman Kaiser'i şöyle not düşüyordu: *"Bu ihtilal Paris ve Londra'da yaşayan Genç Türklerin işi değildir. Bu münhasıran Alman zabitleri tarafından yetiştirilen Türk subayları tarafından yapıldı ve tam manasıyla askeri bir ihtilaldir. Kuvvet ve kudret bu subayların elindedir. Bunlar Alman olan herşeye mütemayildirler."*[19]

Dönemin ilginç Sırp siyaseteçisi Vladan Georgevitch'in o günlerde hayli popüler olan kitabında şu özetlemesi de hatırdta tutulmalı: *"Türkiye'de anayasanın tekrar iadesi en azından kısmen, Reval'deki İngiliz-Rus anlaşmasına verilmiş Alman cevabıydı."*[20]

Zaman Kayzer'i haklı çıkardı. Ancak ihtilalin sivil ve askeri diye ayrılabilen kanatlarının yanısıra o günün halk sınıflarının, çeşitli siyasal akımlarının beklentileri açısından bir değerlendirilmesi yapılabilirdi. Tek başına "sınıfsal" tahlil yetmeyecek. Yusuf Akçura 1924 yılında, o dönemde aylığıyla geçinen ufak taşra memurları ve memur zabitleri "proleter memurîn-i askeriye ve mülkiye" diye tanımladığına göre 1908'i allah göstermesin bir proleter devrim olarak da görmek mümkün olabilir. 1908'den çıkarı olan mülki ve askeri memurların sınıf konumları yalnızca nasıplendikleri gelir düzeyi ile değil, kendilerini ne tür bir mücadele, ortak çıkar birliği içinde gördükleriyle, nasıl bir gelecek tasarladıklarıyla birlikte ele alınmalıdır. Bu açıdan bazılarının sandığı gibi toplumsal bir merkez-çevre ilişkisi kurmak yerine, aynı kategorinin, bürokrasinin kendi içinde bir kutuplaşmadan sözedilebilir. Köhneyen Osmanlı bürokrasisinin "moderniteden" yana kanadı olarak takdim edilebilecekse de aslında emperyal hedefleri olan güçlü, otokratik bir burjuva devletinden yana olan bu kesimin "ilerici-devrimci" olarak vaftiz edilmesi hayli tehlikeli sonuçlar doğurmuştur.

UMUTTAN HAYAL KIRIKLIĞINA: OSMANLICILIKTAN TÜRKÇÜLÜĞE

Hanioğlu *“Jön Türk ideolojisi bilimci, materyalist, sosyal darvinci, elitist ve ladini, temsili hükümetten yana olmayan”*[21] demekte.

Tarık Zafer Tunaya'nın da İttihatçıların tek partici saplantılarının altını çizdiği hatırlanırsa, içinde bulunulan hal ve şerait altında İttihatçıların değil Ermenilere isterse Müslüman olsun diğer ulusal akımlara veya Türk olsun kendilerinden farklı siyasal akımlara hayat hakkı tanımaya niyetli olmadıkları bellidir. Örgüt içinde örgüt kurarak partinin çekirdek kadrosunun devletten ve kendi partisinden de gizli işler çevirdiği düşünülürse böylesi bir siyasal akımla “demokratik” bir çözüm arayışı umutsuz bir vakadır. Azınlık siyasetler İttihatçılara sahip olmadıkları bir rol yüklemişlerdir.

İttihat ve Terakki'nin milliyetçiliği ne zaman öne çıktı meselesi ideolojik-politik düzeyden ziyade genellikle “Ermeni Meselesi”nin yürürlüğe konması açısından ele alınmaktadır. Daha tarihsel bir bakışla örneğin Şükrü Hanioğlu şöyle demekte: *“...diaspora milliyetçiliğinin bir diğer ciddî etkisi ise II. Abdülhamid döneminin kapsamlı istihbarat ağı nedeniyle 1908 öncesinde örgütlenmesini “Türk diasporasında” gerçekleştiren İttihat ve Terakki'nin bu milliyetçiliği içselleştirmesi ve bunu vatandaşlık temeline dayalı ‘Osmanlı vatanseverliği’nin yerine koymasıyla ortaya çıkmıştır.”*[22] Dolayısıyla Türk milliyetçiliğini Balkan yenilgisine bağlamak, önceki hazırlıkları yoksaymak anlamına gelir. Düşünsel kökleri açısından Yusuf Akçura gibi yerel olanlara göre -daha çok demagog veya propagandacılar- çok daha gelişkin kişilerce zemini atılan *“ırk esasına müstenit”* milliyetçilik hazır ve nazır beklemekteydi.

Yine de, İttihat ve Terakki yönetimi hatta yönetimi bile değil doğrudan Enver ve Cemal'den hareketle şöyle derin analizlere girişilebilmiştir: *“Uzun ve yıpratıcı bir savaşın altüstlükleri arasında feodaliteden burjuva bir düzene geçişin sancuları içinde tipik sayılabilecek bir hastalık ortaya çıkmıştır: Bonapartizm, yani bir yönüyle feodale (hükümdarlık heves ve ihtiyacı), bir yönüyle burjuva ve ilerici, askeri diktatörlük.”*[23] Diktatörlük ve kaba bir

diktatörlük dışında bütün bu analizler temelsizdir. Bonapartizm burjuvazinin ulusu yönetme becerisini kaybettiği ve ancak proletaryanın bunu henüz kazanamadığı andaki iktidar biçimidir. Sanki bir egemen sınıfın ifadesi olmayan bir rejim. Toplumsal temeli de köylülüğe dayanmaktadır. Marx'a göre başlıca uzlaşmaz sınıflar arasında tarihsel bir denge durumunu temsil eder. Bir tek şey doğrudur "heves". Otokrasiye müthiş hevesliyidiler.

Ama milli körlük İttihat ve Terakki'nin savaş sırasında Alman oyuncağı haline gelmesini fark etmez. *"İttihat ve Terakki sola kaydıkaç, yani anti-feodal, burjuva-devrimci çizgisi belirginleştikçe, ya da savaş sıkıntıları arttıkça..."*[24] demek için tarihçiliği herhalde aşmış olmak gerekiyor! İttihat ve Terakki'nin bir küçük subaylar hareketi olarak başlayıp giderek eski rejimin yönetici bileşimine dönüştüğüne bakılırsa bu dinamik neredeyse tersine işlemiştir. Yusuf Akçura'nın sözünü ettiği "proleter memurların" yerini taşra teşkilatının önde gelen kesimleri ve kentlerde hızla yükselen veya sivil hayata, yani ticarete geçip cebren ve hile ile gayrimüslim burjuvazinin yerini almaya yeltenen "devrimciler" almıştır.

Öte yandan 1908 devrimi ile birlikte aniden ve hızla parlayan iyimserliğin toplumsal ve siyasal temellerinin de irdelenmesi gerekmektedir. İttihat ve Terakki yönetimi kısa zamanda bırakalım güçlü bir devlet oluşturma yönündeki eğilimini, toplumsal alanda da çıkardığı kanunlarla sınıfsal tercihini açığa çıkarmış, muhalefeti gerektiğinde temizlemiş ve Mahmut Şevket Paşa suikastında olduğu gibi ilk fırsatını bulduğunda da genel bir sindirmeye girişmiştir. Milliyetçiliğinden zerre kadar kuşku duyulmayacak Mustafa Suphi bu sindirme sonucunda Sinop cezaevine düşmüştür.

Türkiye sosyalist hareketinin çeşitli eğilimleri açısından ilginç olan bir başka durum ise İttihatçılarla işbirliği içinde olan Taşnakları milliyetçi olarak tarihe gömüp gerisiyle ilgilenilmemesidir. Hürriyetler açısından bakıldığında kimilerine garip gelse de aslında Hürriyet ve İtilaf partisinin programının yalnızca bir kısım Ermeni siyasal gruplara değil Araplara da yakın görünmesidir. Burada zikredilmesi gereken iki husus var: Sosyal Demokrat Hınçaklar'ın ve Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın, Selanik Sosyalist Federasyonu'nun

1912 seçimlerinde Hürriyet ve İtilafı desteklemesi. Ayrıca Arap çevrelerinin de aynı türden bir tutum geliştirdikleri düşünülürse yalnızca Ermeni milliyetçiliğinin veya ayrılıkçılığının gelişimi açısından değil Arap milliyetçiliğinin gelişimi açısından da meseleyi irdelemek gerekecektir. İmparatorluk içinde en son milliyetçilik kervanına katılan Arapların bu yola nasıl girdiklerini anlama bile tek başına anlamlı olabilir: *“Türk unsurunun üstünlüğünü vurgulamaya yönelik her girişim Türkler ile Araplar arasındaki dengeyi bozuyordu. Arap ulusçuluğu tepki yoluyla adım adım ortaya çıktı.”*[25] Hourani'nin bir diğer kitabında şöyle denmekte : *“Yeni Türk milliyetçiliğine karşı tepki olarak, Ermeni milliyetçiliği güçlendi, Arap, Arnavut ve Kürt milliyetçilikleri politik bir olgu olarak ortaya çıktı.”*[26].

Siyasal analizlerde nedense bir yerlerden kurulan senaryolar makbul addedilir de siyasi alternatifler veya ihtimallerden bir diğerinin üzerinde durulmaz. Örneğin Hürriyet ve İtilaf'ın cemaatlere dayanan bir vatandaşlıkla birlikte parlamentoda farklı milletlerin oransal temsilini talep etmesinden ötürü daha kapsayıcı olduğu söylenebilir. O takdirde diğer unsurlar için siyasi eşitlik açısından daha tatminkar bir durum sözkonusu olmaz mıydı? Bu iki parti arasındaki ayrım tartışmalı olmakla birlikte özellikle sol açısından bir toplumsal taban, program tasnifine gidilmesi gerekir. İttihat ve Terakki bir diğerine göre daha cisimleşmiş bir partiydi ve toplumsal bakımdan artık esas olarak devlet katına kapaklanan ve bununla birlikte devletle muhabetini daim kılmaya çalışan bir ticaret erbabına dayanmaktaydı. Burada halk sınıflarından herhangi bir iz yoktur. Hürriyet ve İtilafın ademi merkezîyetçiliğinin yanısıra özel girişim tarafı olduğu bilinmektedir. Ama bu sınırlama kimseyi tek başına sağcı yapmıyor. Hatta devletluları feodalizmin temsilcisi, ademi merkezîyetçileri de burjuvazi diye gördüğümüzde ufaktan bir demokratik devrim tartışması bile çıkarabiliriz. Her halü karda İttihat ve Terakki'nin halk sınıfları içinde bir destek aramaya niyeti olmadığını, şimdinin muhafazakar demokrat tabirine nazire muhafazakar ve tabii otoriter modernleşmeci olduğu söylenebilir. Eski rejimin dayanaklarını sürdürüp buradan nasiplenerek yeni bir rejim inşa etmek mümkün değildi. İttihat ve Terakki'nin de böylesi bir yenileşmeye ve hele hele Osmanlı halklarına “reform” sunmaya niyetli olduğunu gösterir zerre kadar emare gösterilemez. Tarık Zafer'in tabiriyle *“İttihatçılar, Tanrının bu*

memleketin kaderini kendilerine emanet ettiğine inanan kişilerdi.”[27]

Balkan Savaşı ile mutlaka alevlenen bir hassasiyet vardır. Ama bunun öncesinde azımsanmayacak bir mayalanma sözkonusudur. Cemil Bilsel *“Umumi harbin patladığı gün, kalbinde Balkan felaketinin acılarıyla intikam ateşi yanan her Türk, lekelenen namusunu temizlemek için fırsat gününün geldiğini sezdi.”*[28] diyerek aslında ideoloji diye bu intikamcı, yeniden Osmanlı İmparatorluğu’nun kayıplarını telafi ederek bilmediği ülkelere uzanmaya yönelik milliyetçiliğin çapını belirtmektedir. *“...ruh düşkünlüğümüzü tedavi eden Turanizm... Ama Turan nedir kendi de bilmiyor. Ama Turan hakkında bir kitap yazmak lazım gelince bir yahudi bulup yazdırıyorlar, adı da Levi Kohen. Ama kitaba Tekinalp diye yazıyorlar,”*[29] diyor Turan uğruna yollara düşen Şevket Süreyya. Yani bu İttihatçı milliyetçiliğe derin düşünsel ve hatta tarihi temeller yakıştırmak, bulup araştırmak da zorlama bir çaba olacaktır.

“Ağustos 1910’da Manastır’daki İngiliz konsolos vekili, Talât Bey’in İttihat ve Terakki Cemiyetinin Selanik “gizli meclisi”nde yaptığı iddia edilen bir konuşmayı şu deyimlerle bildiriyordu:

Meşrutiyet’in şartlarıyla Müslüman ve gâvurun eşitliğinin teyit edildiğiden haberdarsınız; fakat siz ve herkes bunun gerçekleştirilemez olduğunu biliyor ve hissediyorsunuz. Şeriat, bütün geçmiş tarihimiz, yüzbinlerce Müslümanın duyguları ve hattâ kendilerini Osmanlılaştırmak için yapılan bütün teşebbüslere inatla direnmiş olan bizzat gâvurların duyguları, gerçek eşitliğin kurulmasına aşılmaz bir engel teşkil etmektedir...”

Birkaç gün sonra İngiliz büyükelçisi Edward Grey’e şunu iletiyordu: *“...şimdiki ‘Osmanlılaştırma’ politikaları Türk olmayan unsurların bir Türk havanında döğülmesinden ibarettir...”*[30]

Ermeni hayranı olduğu iddia edilemeyecek olan Bernard Lewis, “Genç Türklerin merkezi ve

bastırıcı politikası hiç de sadece imparatorluğun Hıristiyan tebasına karşı değildi” diye devam etmekte. Onun dediğine bakılırsa bu Türkleştirmede Müslüman kanı dökmekten sakınan Abdülhamit’teki tereddüt Genç Türklerde sözkonusu değildi.

Bu durumda Ermeni Devrimci Federasyonu ile İttihat ve Terakki arasındaki ilişkilerin geçirdiği evrimi irdelerken, Taşnakların günah ve sevabı dışında bir dinamiğin baskın olduğunu görmek gerek. Tarık Zafer Tunaya, 1911 yılında Selanik’te yapılan gizli kongreden sonra beraberliklerin “savaşa dönüştüğünü” belirtmektedir. Burada dönüşü yalnızca Ermeniler veya gayrimüslimler arasından değil Türk olmayanlar açısından da belirleyici olduğu kesin.

Bu tarihin altının özenle çizilmesi gerekmektedir. Çünkü İttihat Terakki’nin olayların zorlamasıyla siyasal pozisyon aldığını savunurcasına özellikle Balkan Savaşı’ndan sonra geçirilen travmayla, imparatorluk veya vatan elden gidiyor kaygısıyla Türkçülük politikasının tercih edildiği belirtilmekte. Böylece Turancılığa harika bir mazlumluk zemini sunulmaktadır. Oysa bu tarih Balkan savaşından da Babiâli baskınından da öncedir. Hatta (seçilen 270 mebustan altısının muhalif olduğu) “sopalı seçim” diye anılan 1912 seçimlerinden de önce. “İttihat ve Terakki, hukuk ve demokrasi ilkelerini zorladı ve hatta zaman zaman çiğnedi”[31] değerlendirmesi bile hafif kalabilir. Tarık Zafer, Osmanlıcılığın bir maskeden ibaret olduğunu belirtmekte. Balkan Harbi’nin nedeninin bu tatminsizlik olduğu tabii ki söylenemez. Ancak sureti haktan görünerek kapsayıcı bir yurttaşlık geliştirilmişken millet-i mahkumenin de hır çıkardığı hiç söylenemez.

Açıkça Osmanlıcılıktan vazgeçmek Ermeni Meselesi’nde fazla bir sorun çıkarmayacak olsa bile diğer anasırı ve hele hele Arapları düşünmek durumundaydılar. Kürtler nasıl olsa müslim ortak başlığı altında Türk sayılıyorlardı. Örneğin Ermeni meselesinde sözü edilen altı vilayette Ermenilerin azınlıkta olduğu sık sık söylenmekte (kimisi Van hariç diye eklemekte). Ama çoğunluğun ne olduğu atlanmakta. Eğer anasıra göre sayım yapılıyorsa, Kürtlerin ve tabii bu arada Süryanilerin vb. de hesaba katılması gerekmektedir. O takdirde ilginç bir

tarihsel paradoksla karşı karşıya kalırız: Ermeniler çoğunluk değildir nakaratının arkasında gizlenen hakiki çoğunluk gürültüye gider. Bir başkası da aynı teraziyle önce Türkleri ve sonra Kürtleri tartabilir. Hiçbiri çoğunluk değildir. Zira izafi çoğunluk, yani azınlıklar içinde çoğunluk Ermenilerdir. Aslında bu durum siyasal olarak çözümün neden “ulusal” arındırma değil de yurttaşlık-eşit haklar temelinde öne çıkmasının gerekçesi iken Ermeni temizliğinin gerekçesi haline getirilir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun 1910 yılı itibarı ile nüfusunun 30 milyon ve bunun içinde Türk unsurunun altı milyon olduğunu belirtenler var (bu arada XIX. yy başında Balkanlarda on milyonluk Osmanlı nüfusunun sekiz milyonunun Hıristiyan olduğu hatırlanabilir). Bu durumda ezici bir azınlığın bir başka azınlığa değil bir dizi azınlığa egemen olmasının tek yolu olarak devlet terörünün, arındırma, asimilasyon ve temizlenmenin tek çözüm olarak kutsandığının demografik zeminini vermekte. Tabii bu durumda bir de devlet gücü ile sokaktaki insanın gücünü eşitlemeyecek kadar tarihten nasiplenmiş ve de insanlıktan uzaklaşmamış olmak gerekiyor.

Öte yandan ayrılıkçı eğilimleri palazlanan azınlık burjuvazisine bağlamak ise işin tabiatına aykırıdır. Hele hele gelişkin bir orta sınıfın, bir tür komprador burjuvazisinin İstanbul’dan ve diğer liman kentlerinden hareketle tarihi Ermenistan denilen kırsal ve yoksul kesimlerde inşa edilecek bir vatana yatırım yapması, hele hele bu vatanın “çeteler”, fedailer, komitacılar tarafından yürütülen Taşnaklar veya Hınçaklar aracılığıyla gerçekleştirilmesinin kabul edilmesini iddia etmek akıllara seza bir durumdur.

MARKSİZM, SOSYALİZM VE ERMENİLER

Türkçe yazında üzerinde durulmamakla birlikte “Ermeni Meselesi” ulusal sorun babında marksist yazının ilginç paragraflarından birini oluşturmakta. Klasiklerde gericiliğin kalesi olan Çarlık Rusyası’nın lehine işleyebilecek bir dava olarak Ermeni Meselesi, Osmanlı

İmparatorluğu'nun dirlik ve düzenliği babında makbul addedilmemişken Rosa Luxemburg bu geleneksel tutumu kırar ve tersine bir çözümlenme ile bu imparatorlukta halkların kendi geleceğini belirleme hakkını savunur. Devir değişmiştir: Çarlık Rusyası'nda devrimci hareketler artık birtakım çevrelerle sınırlı kalmayıp hamle yapmaktadırlar ve nitekim 1905 devrimi Çarlık Rusyası'nın ancak dışardan bir askeri müdahale ile çökertilebilebileceği ve bu yolda ona karşı olanların desteklenmesi gibisine reel politik tutumları geçersiz kılmıştır. [Rosa Luxemburg'un "Türkiye'de ulusal mücadele ve sosyal demokrasi" adlı yazısı]

Ermeniler arasında sol akımların gelişmesi ulusal sorunla derinden etkileşim içindeydi. 1887'de kendilerini marksist addeden ve Plehanov'la ilişkili altı kişinin Cenevre'de kurduğu Hınçak (sosyal demokrat) ve 1890'da marksistinden milliyetçisine, liberalinden halkçısına bir geniş yelpazeyi temsil eden Taşnaklar aslında toplumsal formasyonları itibarı ile büyük bir farklılık göstermiyorlardı.[32]

Ermeni devrimci hareketinin iç bölünmeleri ve tartışmaları oldukça zengin bir kaynak teşkil edebilir. Örneğin "milliyetçi-yurtsever" çevrelerin keşfettiği Sultan Galiyev'in ağzından Türkiye'ye yansımış olan proleter milletler tabiri tam da Taşnak ve sosyal demokrat Ermeniler arasındaki 1901 yılında yapılan bir tartışmada ilk kez kullanılmıştır. Mikaelyan, "proleter halk" kavramıyla Ermenilerin işçi ve halk olarak iki kat ezildiklerini belirtir.

Kafkas Ermenileri arasında siyasallaşmanın aldığı boyut Osmanlıdakinden çok daha zengindi. Bu bölgede Hınçaklar, Taşnaklar, Bolşevikler, Menşevikler, Özgüllükçüler ve S-R'ler bulunmaktaydı. Bolşevik partisi içinde Suren Spendaryan ve Stepan Şahumyan[33] gibi önemli görevler üstlenmiş kişiler bulunmaktadır.

Taşnakların hem Rus ve hem de Osmanlı İmparatorluğu'nda siyaset yaptıkları düşünülürse, Türkiye sosyalist hareketinin bir başka pencereden, örneğin Rus marksistlerinin penceresinden de Taşnaklara bakması gerekmez miydi? Bolşevizm Taşnakları, Bund, Polonya Sosyalist Partisi, Gürcü Menşevikleri arasında sayar. Onlar gibi ulusal

boyunduruktan kurtuluş ve istibdada karşı mücadeleyi “ayrı”ca örgütleyen “küçük burjuvazinin devrimci” partileri olarak görür.[34] Ama çarlığın destekçileri olarak görmez!

İran Anayasal Devrimi açısından meseleye eğilmek bile biraz ağır gelir.[35] 1910 yılında Sosyalist Enternasyonal’in Kopenhag kongresine sunulan Taşnaksutyun raporunda “Türkiye, Kafkasya, İran” ülke örgütleri olarak takdim edilen Taşnaksutyun’un “*Şarkta, İran’da, Türkiye’de ve hatta Kafkaslarda bütün anayasal mücadelelerin içinde olduğu*” belirtilmekte ve İran’da partinin anayasal mücadelenin ön saflarında yer aldığı ve “birkaç aydır yoldaşımız Efrem devrimci ordunun başındadır” denmektedir. Gerçekten Taşnaklar Rus emperyalizmine ve Kaçar şahlığına karşı İran’daki mücadeleye etkin bir biçimde katıldılar.

Herşeyden önce bu sosyalist hareket enternasyonalist bağlara sahip. 1907’den itibaren (1914’e kadar devam) II. Enternasyonal’in toplantılarına üye olarak katılıyorlar. Hırvatların iki oyu, İsveçlilerin on iki oyu varken, Taşnakların dört oyu vardır. Mutlakiyete karşı mücadelede devrin Jön Türkler dahil uluslararası muhaliflerinin saygı ile karşıladığı bir hareket konumundalar. Her ne kadar *Popüler Tarih*, II. Enternasyonal’e Taşnak komitacılarının nasıl silahlandığını bildiren “önemli evraklara” ulaşmışsa da o zamanlar bunlar Jön Türkler tarafından bilinmeyen değil imrenerek izlenen olaylardı. Zaten 1908 sonrası seçimlerinde örneğin Erzurum’da ortak listelerle seçimlere girildiyse, istibdada ve ağır vergilere karşı Türklerle Ermenilerin ortak halk hareketinin anıları henüz çok taze olmasının bunda önemli bir payı vardı.

1914 öncesinde II. Enternasyonal üyeliğinin Avrupa’nın önde gelen, saygın siyaset adamlarıyla yakın ilişki kurmak için önemli bir mevzi olduğu söylenebilir. Taşnakların her ne kadar “devrimci” ibaresi bulunsa da ne kadar sosyalist ne kadar milliyetçi olduğu tartışılabilir. Daha doğrusu belli bir amaca yönelik olarak “federatif” bir yapı arz ettikleri söylenebilir. Bu federatiflik iç ilişkiyle sınırlı olmayıp fikri düzeydedir. Örgüt hayatında kongre kararlarından da öne çıkan liderlerin konumuna bakıldığında bu çeşitlilik rahatlıkla gözlenebilir.

Bir yandan Abdülhamit istibdatına karşı mücadeleler kutsanırken Şark'ta Ermeni fedailerinin yürüttükleri mücadele tasnif dışı tutulmaktadır. Bu komitacıların siyasal temsilcileri Avrupa'da Jön Türklerle -örneğin 1902 ve 1907'de- ortak toplantılara katıldıklarında bu faaliyetler bilinmez şeyler değildi. Yani Jön Türkler de bunları kınamıyorlardı, mahkum etmiyorlardı. Komitacıların kendileri ise verdikleri mücadelenin bir özgürlük mücadelesi olduğunu söylüyorlardı. Üstelik bu dönemde Çarlık Rusyası'nın bir manipülasyonu olarak durumu değerlendirmek de mümkün değil. (Çarlığın pozisyon değiştirmesi 1912 dolayında olacaktır.)

Büyük Ermenistan hülyasıyla eleştirilen Ermeni devrimci örgütlerinin hem Osmanlı hem Rus İmparatorluğu'nu dize getirip iki parçayı birleştirme diye bir kararlarının bulunmadığı bilinmekte. Ermeni Taşnak örgütünün 1907 yılında diğer iki Jön Türk kanadıyla birlikte yaptıkları kongrede alınan kararlara bir kez daha bakmak gerekebilir.[36] Ama ne tarihçilerimiz ne maalesef bu işi anlamaya çalışanlar konu üzerine eğilmişlerdir. Oysa bir dönemin tasviri ve tahlili için de örneğin Muş dolayında bu harekete katılmış olan Rupen Paşa'nın hatıratı, siyaseten karşı çıksanız bile toplumsal ve tarihsel olarak zengin malzemeler sunar: Kürtleri, Türkleri ve Ermenileri kırsal kesimdeki sınıflaşmaya ve devletle ilişkiye oradan kültürel denebilecek özelliklere kadar kendi içinde farklılaştırarak (*"dağlardaki Ermenilerde üç toplumsal sınıf bulunuyordu"*[37] gibisine). Veya temmuz-ağustos 1906'da dağlarda yaptıkları bir siyasal toplantının kararları aşağıdaki gibi sıralanmakta: *"1. Partinin yeniden örgütlenmesi; 2. Silahlı gruplar ve fedailer; 3. Parti kaynakları; 4. Kürt Meselesi; 5. Türk kabileler ve göçmenler; 6. Hükümetten isteklerimiz; 7. Mültezimler; 8. Tarım meselesi; 9. Eğitim; 10. Adalet; 11. Silahlanma..."*

Bu kararlar arasında örneğin hükümetten isteklerde *"bizim biricik siyasal amacımız eşitlik ve özgürlüğün gerçekleşmesidir. Buna Türk nüfusu ve orduyu ikna etmek ve onlarla birlikte hükümet değişimini arzu etmek gerekir"* denmekte. *"Kürt Meselesi"*ne dair de Ermeni ve Kürt reayanın durumunun özdeş olduğundan hareketle bir birlikten sözedilmektedir. Kitabın en önemli kısmı ise -artık *"politika"* yapmaya ihtiyacı olmadığı bir dönemde- Ermeni

Devrimci Federasyonu'nun adının Ermeni nitelemesini kaldırarak Osmanlı Devrimci Federasyonu haline getirilimemesini önemli bir eksiklik olarak göstermekte. Bunu yapabileseydik İttihat üzerine etkili bir durumumuz olabilirdi diye eklemekte. *"Sınıf taleplerine, özellikle köylülüğün taleplerine dayanarak devrimin kapsamını genişletme amacını önüne koymalıydı"*[38] demekte.

Aykut Kansu Manastır ve Selanik dışında, örneğin Doğu Anadolu'da neler olup bittiğini irdelerken *"1908 yılının ilk aylarına gelindiğinde... yalnızca Anadolu ve Makedonya'da değil, İmparatorluğun en ücra köşelerinde bile, her şehir ve kasabada çeşitli sivil itaatsizlik olayları meydana gelmekteydi"*[39] der. Doğu Anadolu'nun belli başlı kentlerinde gelişkin bir siyasallaşmanın bulunduğu; Kafkasya ve Azerbaycan'dan gelen dergi ve gazetelerle "dış dünya" ile yakın ilişkilerin kurulduğu görülmekte. Daha önemlisi, 1908 öncesindeki vergi ayaklanmaları ve bu ayaklanmalar sırasında olup bitenler bize toplumsal çatışmaların düzeyini de göstermekte. Vergi toplamamanın yoksul halk üzerindeki etkisi, halkla ağalar ve jandarma -askeri birliklerin- yağma ve talanından dolayı gerilimler (Erzurum, Muş, Van, Bitlis), çatışmalar üzerine zengin malzemeler sunmakta. *"Van ve Bitlis'in Müslüman ve Ermeni halkları, zalim mutlakiyetçi rejimi devirme faaliyetlerinde birlikte hareket etmekteydiler."*[40]

Bu kitaptan anlaşıldığı kadarıyla, Doğu Anadolu'da Ermeni Devrimci Federasyonu eylemleriyle aslında büyük miktarda Müslüman halka yabancı olmadığı gibi öyle eşkiya, ajan falan olarak görülmeyip aksine mutlakiyetçiliğe karşı mücadele eden "devrimciler" olarak kabul edilmekteydi. Tefik Fikret Abdülhamit'e bomba eylemi yapana yazdığı Avcı şiirindekinden farklı olarak burda "romantik" bir söylemden ziyade toplumsal bir buluşmanın zemini sökonusu.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilerin siyasallaşmasının görece olarak gelişkin olduğu bilinmekte. Ancak bu siyasallaşma düzeyi irdelenmediğinden; hemen hemen hepsini -sanki karşısında proleter enternasyonalist bir tutum varmış kaçamağının ardına da saklanmadan-

“azınlık” oldukları için milliyetçilikle eleştirenler, nasıl bir sosyalist hareketin o dönem için mümkün ve muhtemel olduğunu da belirtmeliler. Ancak genel olarak Ermeni halkı için yapılacak sınıflandırmanın makul bir biçimde -bütün ulusların farklı sınıflardan oluştuğundan hareketle, çıkarlar temelinde- siyasallaşmalarına bakmak gerekecektir. Kilise ve Ermeni burjuvazisinin hiçbir şekilde radikal bir tutum geliştirmesi beklenemez. Bu eşyanın tabiatına aykırı olurdu. İki arada bir derede bulunan tüccar, geniş ruhban kesimi, eşraf, memurlar vb. liberal denebilecek kesimlerin de fedai hareketiyle hiçbir ilişkisi yoktur. O günkü iletişim imkanları da düşünülürse, köylülüğün aslında radikal akımlarla falan değil dünyayla bile bir ilgisi yoktur. “Çok az yandaşı olan, büyük aktiviteye sahip küçük bir devrimci parti”[41] diye özetlenmekte 1894 olayları öncesinde manzara-i umumiye Ermeniler için.

Ermeni Ulusal Meclisi esas olarak İstanbul Ermenileri’nin ve hali vakti yerinde olanların bir organıdır. Taşnakların konumunun kuvvetlenmesi muhafazakarları ve toprak sahiplerini tabii ki pek sevindirmemiştir. Çünkü onlar sermayeye karşı olarak kabul ediliyorlardı.

Ermeni örgütlerinin ne kadarsa o kadar gelişmesinde bir başka değerlendirme ise herkesin kabul ettiği -burası biraz daha kolay(!) çünkü yağmayı ve haracı genellikle Kürt aşiret reisleri götürüyor; 1895-96’daki temizliği de Hamidiye alayları yapıyor- savunmasız kalan ve topraklarının gasbedilmesi karşısında bir öz savunma önlemi olarak.

Cemal Paşa 1894-1896 olaylarını açıkça Türk ve Kürtler ile Ermeniler arasında bir boğazlaşma olarak takdim eder ve Ermeniler ekalliyet oldukları için sonucun öyle olduğunu, “eğer Ermeni unsuru sayı itibarıyla üstün olsaydı, Kürt ve Türkler ne kadar Ermeni öldürmüşlerse, Ermeniler ondan fazla Kürt ve Türk öldürmekten geri durmazlardı,”[42] demekte. Mümkündür, ama buna bir de ezen-ezilen demesek de devlet-yurttaş ilişkisi en azından eklenmeli. Meseleye sayı meselesinin ötesinde bir de Hamidiye Alayları, siyaset ve devlet açısından bakmak gerekiyor. Cemal Paşa’nınki “haklar” açısından değil, “sayılar” ama örtük bir şekilde egemenlik kimin elinde ise onun açısından bir tahlil. Yine de bütün

iyiniyetiyle devam etmekte:

“Genç Türk”[ler] bu 1894-1896 Ermeni vakalarının II. Abdülhamit’in bir siyasi hatası ve kendi istibdadını devam ettirmek için başvurduğu zalim bir tedbir telakki ettiler.”

Ama Cemal Paşa bu mesele hakkında biraz çizgi dışı kabul edilebilir. Yine de bugün İttihatçı artıklarının söyledikleriyle aşağıdaki kelimeleri karşılaştırmak ilginç olacaktır: *“Biz Ermenileri ve hususiyle (özellikle) onların ihtilalcilerini Rumlardan ve Bulgarlardan daha fazla severiz. Çünkü onlar diğer iki unsurdan daha fazla mert ve kahramandırlar. İkiyüzlülük bilmezler. Dostluklarına sadık, düşmanlıklarına kavidirler. Hususiyle bizim imanımız vardır ki, Ermeni unsuruyla Türk unsuru arasındaki düşmanlığın başlıca sebebi Rusya siyasetidir.”*[43]

Seçim sonuçları da dahil olmak üzere Ermeni sosyalist hareketinin gücüne bakıldığında bu topraklarda en azından altmışlı yıllara kadar benzer bir etkinlik olmamıştır. Bu hareketin ezilen bir ulusun içindeki bir sol hareket olarak ve de kelimenin gerçek anlamıyla bölgesel-impatorluk düzeyinde bir çözüm oluşturma konusundaki yetersizlikleri ne olursa olsun, tarihi irdelerken karşı karşıya buldukları sorunların iyice kavranması gerekmektedir.

Alabildiğine geniş bir alanda ticaret yapan Ermeni burjuvazisinin kilise ile birlikte, sürdürülen devrimci mücadeleden hiçbir çıkarı olmadığı gibi devrimci mücadele terör yoluyla da olsa burjuvaziden kaynak aktarımında bulunduğu için aralarında tam bir uzlaşmazlık sözkonusuydu. Rosa Luxemburg buradan hareketle Ermeni devrimci hareketinin burjuvazinin değil, baskı altındaki yoksul kitlelerin çıkarlarını dile getirdiğini belirtir.[44]

1908’den itibaren Meclis-i Mebusan’da yer alan milletvekillerinin ele aldıkları konuların dikkatli bir değerlendirmesi, tipik bir sınıf mücadelesi çizgisi izlenmese de yine de 1908 sonunda çıkartılan Tatil-i Eşgal Kanunu ve sonrasında mecliste önemli tartışmalar yapıldığını göstermektedir. Mevzunun ne kadar canlı olduğunun anlaşılması için 1908 yılı

grevlerine bir göz atmak gerekir.[45] Tarık Zafer işçi sorunları ve sendikalar üzerine Mayıs 1909 tartışmalarından söz ederken şöyle der:

“...Ermeni meb’uslardan Hınçakların daha ılımlı ve sosyal demokrat, Taşnakların daha katı ve Marksist doktrinleri benimsemiş olmaları bu alandaki sorunlara daha büyük ilgi göstermelerinin nedeni olmuştur.” (dipnotta *“Bu meb’uslar arasında Van Meb’usu Vahan Papazyan, Hamparsum Boyacıyan, Karekin Pastırmacıyan, Dagavaryan efendilerin bulunduğunu Genç Türk ve Paris’teki Beşeriyet gazeteleri belirtmekte”* imiş).[46]

Sözü edilen mebusların meclis konuşmalarının dökümü çıkarıldığında “toplumsal” mevzularda İttihatçılarla kıyaslanmayacak bir tutum sergiledikleri rahatlıkla görülebilir.

İttihatçılık ve Kemalizm hakkında oldukça ittihatçı yayınevlerinde de kitapları yayınlanmış olan Feroz Ahmad şöyle demekte:

“1908-1912 Meclisi’nin sosyal bileşimine bakılınca, Jön Türklerin daha yüksek eğitilmiş, toplumsal açıdan da daha ilerici olan azınlık cemaatleri milletvekillerinin ideolojik tutsakları oldukları anlaşılır.”[47]

Bu sosyalist grubu da fazla abartmamak gerek. Dört Taşnak (Erzurum’dan Garo-Armen Pastırmacıyan ve Vartkes (Hovannes) Serengülyan, Muş’dan Keğam Garabedian, Van’dan Vahan Papazyan); iki Hınçak, Sivas’tan Dr. Nazaret Dagavaryan ve Kilikya Kozan’dan Murat Boyacıyan. Bu iki kesimin dışında Krikor Zohrap ve B. Hallaçyan İstanbul’dan, Ispartal ve Hagop Babikyan İzmir’den seçilirler. Babikyan ve Hallaçyan’ın İTC’den olduğunu eklemek gerek.

1908 meclisinin bileşimi oldukça ilginçtir. Üçte biri din adamı, üçte biri büyük toprak sahibi, beşte biri memur, onda biri de serbest meslek erbabı. Yani 288 sandalyenin 147’si Türk (bir miktar Kürt?), 60’ı Arap, 27’si Arnavut, 26’sı Rum, 14’ü Ermeni, 10’u Slav ve 4’ü Yahudidir.

Sınıfsal bileşimi itibarı ile 1908 devrimine yakıştırılan “burjuva” muhteviyatına hiç de yatkın değildir.

Ermeni Devrimci Federasyonu 1908 sonrasında görüşlerini daha belirgin bir hale getirmeye yönelir. Örneğin, Aralık 1909’de Taşnakların Osmanlı İmparatorluğu’ndakii yayın organı Haraç’ta yazı işleri müdürü Yeğişe Topçuyan’ın[48] “Sosyalizm ve Türkiye” başlıklı bir makalesi yayınlanır. Azadamard adlı günlük gazetelerinde ise toplumsal tabanlarının işçi sınıfı olduğunu, burjuvazinin partiye katılımının programla çelişeceğini belirtirler. Hatta 1910 sonundaki bir makalede açıkça “sınıflararası bir cephe” olmadıklarının da altı çizilir. Aralarında reformcu-devrimci bölünmesinin yanısıra sosyalizmle ilişkileri olmayan liberaller de vardır.

1910-11 yıllarında EDF, işçi sınıfına resmen destek sağlar ve onunla dayanışmasını tüm toplumsal çatışmalarda gösterir. Sosyalist Enternasyonal çerçevesindeki yükümlülüklerine bağlı kalarak, sistematik şekilde grevcilerin yanını tutar, onların taleplerini destekler.[49] Toplumsal sorun, EDF ve İTC arasındaki diğer sürekli anlaşmazlık konusu olan gerçek bir Osmanlı toplumsal siyasetiyle bir milliyetçi Türk siyaseti arasındaki sürüp giden karşıtlıkları ortaya çıkartır. EDF, VI. Kongresini “Emekçi Kongresi” olarak nitelendirirken, İTC’nin asıl amacı Avrupa’nın büyük sermayesiyle rekabet edebilecek bir ulusal burjuvanın ortaya çıkmasıdır. 1911 Ağustos-Eylül ayındaki EDF kongresi İTC ile ilişkilerinin yanısıra toplumsal meselelere ayrılmıştır. Minasyan devamla Troşag dergisine gönderme yaparak, *“İşçi sorunu konusunda EDF, emek siyasetini kapitalizme ve burjuvaziye karşı bir öncelik olarak ortaya koyar. Ayrıca Ermeni işçiler, Türk ve Kürt toplumsal hareketleriyle ilişkiye geçme konusunda teşvik edilirler”* diye belirtir.[50]

Bu arada İtalya’nın Trablusa asker çıkarması sosyalist ve “azınlık ve ayrılıkçı milliyetçi” kesimlerde önemli bir tepkiye neden olur. Sosyalist Enternasyonal Bürosu aracılığıyla İtalyan sosyalistleri sıkıştırılırken, Taşnakların bir sözcüsü Cenevre’deki Sosyalist Enternasyonal toplantısına katılarak açıkça saldırganlığı kınar. 1911 yılındaki bu durum

hem emperyalist savaşın takbihi ve hem de “imparatorluğun bütünlüğünün” savunulduğunun bir göstergesi.

1912 Şubatında İttihat ve Terakki tarafından meclis feshedilince EDF yine İttihatçılarla anlaştı. Ermeniler yine 14 milletvekilliği kazanırken Armen Garo, Vartkes ve Keğam ortak listeden girdiler.

1912 seğimleri muhalefeti birleştirdi. İttihat ve Terakki'nin baskılarına karşı Selanik İşçi Federasyonu, Osmanlı Sosyalist Fırkası ve Hınçakyan, Hürriyet ve İtilafı desteklemek durumunda kaldılar. Seçim sonuçları -tartışmalı olmakla birlikte- İttihatçıların galibiyetiyle sonuçlanınca işçi ve sosyalist harekete yönelik baskılar arttı. Ağustos ayında Hürriyet ve İtilaf'ın hükümete geğmesiyle kısmi bir yumuşama oldu. 5 Ağustos'ta meclis yine feshedildi.

Ardından patlayan Balkan Savaşı ise yine sosyalistlerin tarihsel bir tutum takınmalarına yol açtı. Savaşa karşı çıkan SİF, Balkan federayonundan yana bir tutum sergiliyor, Türkiye'nin komşularının “barbarlığının” altını çiziyor ve Kasım 1912'de Yunan zulmünü protesto ediyordu. Rum sol çevresi olarak adlandırılabilir olan İstanbul'daki Toplumsal araştırmalar grubu da Balkanlardaki değişikliklere karşı çıkarak benzer bir tutum geliştiriyordu.

Savaştan hemen önce 1912 Eylül başlarında yayınlanan, Anadolu ve Balkan işçilerine seslenen *Türkiye ve Balkan Sosyalistlerinin Bildirisi*, o sıralar İstanbul'da olan Romen sosyalist lider Rakovski tarafından kaleme alınmıştı. Ermeni sosyalist örgütleriyle ve Federasyonla ortak bir açıklama yapmak üzere anlaşmıştı.[51] Metin savaşa karşıydı ama bütün milletlerin özerk yaşam hakkını savunmakta ve siyasal ve toplumsal eşitlikten de söz etmekteydi.

Ağustos 1914'te EDF'nin Erzurum'daki VIII. Kongresi Ermenilerin, Osmanlıların ve Rusların yanında yer almadan yaşadıkları ülkenin yurttaşlık görevini yerine getirmelerini karar altına

alır. İttihat ve Terakki temsilcileri Taşnaklara doğuda yani Rusya’da isyan çıkartmalarını teklif etti. Buna karşılık da Türk vesayeti altında bir özerklik önerilmekteydi. Onca yıldan sonra ve özellikle neyin karşılığında önerildiği düşünülürse böyle bir önerinin inandırıcılığının sıfır olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kongre’de Taşnaklar “Rus ordusuyla savaşmak üzere taburlar oluşturulmasını” öneren Ruper Ter-Minasyan’ın azınlık olduğu üç eğilim bulunur. Rus yanlıları da karar aldırılmaz.

Türkiye siyasi tarihinin gelmiş geçmiş en ilginç örgütlenmelerinden biri olan Taşnaksutyun’u incelemek yerine onu bir tür Rus Teşkilat-ı Mahsusası gibi takdim etmeyi marifet sayanlar böylece koskoca Devlet-i Aliye Osmaniye’yi aslında küçük bir çete karşısında aciz göstermektedirler. Burada Şükrü Hanioglu’nun da altını çizdiği bir hususu belirtmekte yarar var: Ne Jön Türkler ne de Taşnaklar aslında temsil kabiliyeti çok yüksek örgütlerdi. Babıâli baskınına halkın geniş katılımı(!) veya bu saray darbesinin ne kadar ürkek ve korkakça yapıldığı hatırlanırsa 1913 Ocağı itibarı ile, yani İttihat ve Terakki mutlak egemenliği ele geçirdiğinde toplumsal dayanak açısından en zayıf konumda olduğu iyice anlaşılabilir. Öte yandan Taşnakların gücünü anlamak için isyanları öne çıkaranlar iki temel yanılığa düşmekte: İsyancılar Taşnak kışkırtmasından ötürü değil (bu tür durumlar olmadığı için değil belirleyici olmadığı için), çaresiz kalan Ermeni köylülerinin öz savunma eylemi olarak ortaya çıkmakta ve Taşnak militanlar da böylece “bütün halkı” temsil eder gözükmektedir. Bir başka ifade ile *“Osmanlılığı içselleştiren tüccar, sarraf ve benzeri meslek temsilcilerinden meydana gelen Ermeni amira sınıfı ve kilisesi toplumları üzerindeki kontrollerini sosyalist-milliyetçi ihtilalci örgütlere bırakmak zorunda kalınca, bu azınlık da sanki tüm Ermeni toplumunun tek temsilcisi olarak konuşmaya başladı.”* (Zaman, 27.03.2005) Doğru olmasına doğru, ama iki soruya daha cevap vermek gerekecek: Bu tek temsilcilik öz savunmayı üstlenenlere kalmakta, bir de Osmanlılığı içselleştirenlerin akibeti ne olmuştur?

Anahid ter-Minassaian *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, kitabında yaptığı bir ara çözümlemede şöyle der:

“...geciken, ama Doğu halkları arasında başlayacak uyanış açısından da fazla erken gelen Ermeni Devrimi, içine ne denli sosyalizm sokuşturulmaya çalışıldıysa da, bir millî hareket olarak gelişti, Müslüman kitlelerinin anlayışsızlığı ve husumetiyle karşılaştı ve Ermeni devrimcilerini tehlikeli bir yalıtılmışlığa hapsetti. Müslümanlardan (özellikle Kürtlerden ve Jön Türklerden) kendilerine yandaş bulma yolundaki ilk girişimleri, dinsel ve etnik farklar, ekonomik ve kültürel eşitsizlikler nedeniyle hiç yürümedi ve aslında tam bir zilletle (alçalmayla) sonuçlandı.”[52]

SAVAŞ BİR MAZERET Mİ? SAVAŞA GİRMEK BİR MECBURİYET Mİ?

“1. Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu için “kaçınılmaz” bir kaderdi. Kimileri savaşa girmemizi, Enver Paşa’nın bir kaprisi ya da “emperyal duygularıyla” açıklar, ama bana kalırsa, Osmanlı İmparatorluğu için savaşa girmekten ve savaşa Almanya’nın safında girmekten başka çare yoktu.”[53]

Başlığın “24 Nisan’ın düşündürdükleri” olması alıntıyı gerekli kıldı. Savaşa girmenin gerçekten bir kaçınılmazlık olup olmaması çeşitli açılardan önemli, ama tek başına Ermeni meselesini, yani tehciri-katliamı meşrulaştırıcı bir yanı olamaz. Böyle bir mecburiyet kimler için geçerlidir? Bilmem kaç yıllık askerliğe mahkum olup köyünden, yurdundan uzakta telef olan yüzbinlerin bundan ne çıkarı olmuştur? Gerçekten geniş halk kitlelerinin varoluşları tehlike atındaydı da İttihat ve Terakki onları savunmak için mi böyle bir savaşa girmişti?

Herşeyden önce dünya ahvalini anlama yeteneğinden yoksun birkaç kişinin karar merciinde bulunduğunu hatırlamak gerekir. Nice deneyimli devlet adamlarının bile ne yapacaklarını kestiremedikleri bir ortamda Enver ve Talat Paşaların basiret sahibi olmalarını beklemek onlara da haksızlık olur.[54] Ziya Gökalp, Tekin Alp veya Yusuf Akçura[55] gibi düşünürlerimizin dünya siyaseti konusunda ne kadar bilgili olabileceklerini anlamak için yazılarına bakmak yetecektir. Birinci emperyalist savaş kapıyı çalmışken Yusuf Akçura’nın

bayrağı milli burjuvazi yaratmaktır. Millet de devlet de buna dayanacaktır! (Bu büyük buluşunu Kazan'da iken Rus tacirlere karşı Kazan işadamlarının çıkarlarının nasıl korunabileceğini gözlemlerken öğrenmiştir.) Sömürge savaşlarına koskoca emperyalist devletler boğazlamasına girerken aradan Mısır'ın yeniden ele geçirilmesi, İran'a dalma, Bakü petrollerini alma, Orta Asya'yı kaplama hayalleri, herhalde Ermeni çetecileri dağa çıkınca birdenbire şimşek gibi belirmedi. Ama bu planların çok derin fikirlerin ürünü olduğunu da kimse iddia etmiyor.

Bu savaşa girmek kendi halkını katletmekti. Eğer siyasi irade olsaydı hiçbir mecburiyet yoktu. Bulgaristan henüz tarafsızdır. Osmanlı, Almanya ile ittifak yapmayınca Rusyanın saldıracağını beklemek de akıl kârı değildir. Veya Rusya'nın saldırısına kadar bir saldırı savaşı yerine bir savunma savaşı hazırlamak da mümkündür.

Falih Rıfki aslında pek de millici olmayan bir başka hikaye anlatır: Cemal Paşa'ya Yakup Kadri neden harbe girildiğini sorar o da *"Aylık vermek için... Hazine tam takırdı. Para bulmak için ya bir tarafa boyun eğmeli, ya öbür tarafla birleşmeli idik,"*[56] der. Sonra da Mustafa Kemal'in büyük harbe girmenin karşısında olduğunu bildirir. Harp Akademesinde de ders veren Cemil Bilsel 1933'te yayınladığı kitabında meseleyi tartışır; *"Gazi o gün iş başında olsaydı biz dünya harbine bitaraf kalırdık"*[57] diye sonuca varır.

Daha açık seçik ve basit bir tahlili İsmet İnönü yapar:

"Benim kanaatime göre, Birinci Dünya Harbi'ne girmemek de mümkündür. Onlar bizim bugünkü anlayışımızda olsalardı, girmezdik... Yalnız askerlik açısından bakınca, Birinci Dünya Harbi'ne girişimizin müdafaa edilecek hiçbir tarafı yoktur. Bizim Dünya Harbin'e ... harp müttefikimiz için kaybolduktan sonra girmişizdir..."[58]

Uzun yıllar Mustafa Kemal'in yanında bulunan Falih Rıfki açık açık bu rezaletleri sergiler. Ortada bir saldırı falan yoktur. *"... nasıl olsa pek kısa zamanda Almanlar düşmanlarını*

yenecekler, biz ufak tefek fedakarlığımızın büyük karşılıklarını toplayacağız, diye düşünmektedir”[59] diye yazar. Ama iki satırla da durumu özetler: *“Türkiye asker değil, bir sivil aydının da kolayca karar vereceği üzere, kendisine saldırılmadıkça eline tüfek almaması gereken bir durumda idi. Enver’in tek dayanağı Alman zaferi idi.”* Bir sayfa sonra Mustafa Kemal’in *“Almanlarla beraber olanlar yenileceklerdir,”* cümlesini nakleder.

Almanya ile ittifakın aslında iki tür yorumu yapılabilir: İlki, diğer emperyalistlerin parçalama tehdidi karşısında Almanya’nın sömürgesi olmayı kabul etmek. İkincisi, bütün belirsizliğine rağmen bir kurtuluş çaresi olarak beslenen Turan hülyasının gerçekleşmesi için fırsatçılık yapmak. Teknik olarak bakıldığında Almanya Rusya’ya 1 Ağustos 1914’te savaş açıyor ve 2 Ağustos’ta Osmanlı Almanya ile ittifaka girdiğine göre kiminle savaşacağını biliyordu. Ve hemen, yani kimsenin saldırısı sözkonusu olmadan seferberlik ilan edildi. Osmanlı Donanması Amiral Souchon komutasında(!) Rusya limanlarına saldırdığında Almanlar Fransızlarla Marne savaşını kaybetmiş bulunuyorlardı.[60] Avusturya-Macaristan ordusunun da durumu pek parlak değildi. Buna bir savunma savaşı, bir mecburiyet gibi bakmak milyonlarca ölünün üzerinden ahkam kesmekten başka birşey değildir. Ayrıca Almanların Enver’i ketenpereye getirdiğini de iddia etmek mümkün değildir. Enver Paşa saldırı emrini vermişti. Bu saldırı emri ile Rus limanlarını bombalayınca da Ruslar da Osmanlı’ya 29 Ekim’de savaş ilan etmişler, 1 Kasım’da da Doğu Anadolu’da saldırıya geçmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı’na nasıl girildiği, Ermeni meselesinin ne kadar herkesin demesek de meclis bir yana hükümetin malumu olduğunu anlamak için İttihat-Terakki’nin Sorgulanması ve Yargılanması’na bakılabilir. Sadrazam Sait Halim Paşa: *“...en cüzi şeylerin bile benden saklandığını bilahare anladım.”*[61] Buna Kafkas cephesi dahil. *“Ermeni, Irak ve Suriye meseleleri hakkında Bab-ı Ali ile bir satır muhabere bile olmamıştır.”*[62] Yani herkesin malumu olan “Ermenilerin ihaneti” karşısında yapılan tehcir için açık bir politika güdülmemiş, meclis gereken bilgidен mahrum kalmış, Başbakan zaten allaha emanet.

“Ermeni kıt’alini müteakip Tahkik Komisyonları tertip edildi. Bunlar vazifelerini ifa ederek

avdet ettiler. Lakin, Dahiliye Nezareti netice-i tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrar ve ibramlarına rağmen hakikati ketm eylemekte teannüd etti. Artık Talat Paşa Dahiliye Nezaretinde bulunduğu müddetçe tahkikattan bir semere hâsıl olamayacağı taayyün etti.”[63]

Sadrazam'ın durumu bu da Cemal Paşa'nın durumu daha mı farklı?

“...Doğu Anadolu vilayetlerinde ne gibi haller geçtiği, devletin neden dolayı Ermenilerin umumi olarak tehcirine karar verdiğini bilemiyorum. O sırada İstanbul'da cereyan eden müzakerelere katiyen katılmadığım gibi, bu hususta mütalaamı da sormadılar. Yalnız günün birinde Dahiliye Nezaretinden vilayetlere tebliğ olunan bir muvakkat kanun gereğince Ermenilerin Mezopotamya'ya nakledilerek... orada oturtulacakların öğrendim.”[64]

Ne savaşa, ne Sarıkamışa ve ne de tehcire nasıl karar alındığına dair birkaç kişinin dışında kimsenin haberi yok. Oysa bütün bunların gerekçelerinin en azından -ahaliden vazgeçtik-ileri gelenler tarafından ayan beyan bilinmesi gerekir. Üç-beş kişinin milyonların kaderiyle oynamasını makul görenlerin ne tür bir siyasal rejim meraklısı oldukları bellidir. Gösterilen gerekçeler -ki bunların önemli bir kısmı sonradan uydurmadır- o gün kimsecikler tarafından bilinmemektedir. Savaşın gerekçesi gibi tehcirin gerekçesi de yoktur. Bu kadar hayati bir mesele olsa davul zurnayla duyurulur.

Enver Paşa'nın Sarıkamış saldırısı sırasında hiçbir erzak, lojistik desteği olmadan hatta umudunu geri zekalı Rusların Sarıkamış ve diğer yerleşim yerlerinde kendisine bırakacağı stoklara dayandırması gibi, aslında savaş halinde ortaya çıkacak kıtlık konusunda da hiçbir fikirleri yoktur.[65] Savaş kısa sürecektir, biraz birşeyler kapıp masaya oturacaklardır. Savaş uzayınca ortaya çıkan kıtlığın ve bunun ürünü olan kıyımın nedeni herhalde Ermeni çeteleri veya Kızılderililer değildir. Ancak devletlu ve haşmetlu mütekait elçiler milletin gözünü korkutmak için hâlâ gerçek bir Sarıkamış değerlendirmesi yapmaktan acizdirler. Hatta aciz olmak ne kelime milliyetçiliğin verdiği imkanla Sarıkamış Ermeni Katilamı'nın

nedeni haline getirmekte büyük başarı göstermektedirler. Onların insanlık çapları da Enver Paşa'nın askerlik çapını aşmıyor! Ermeni meselesinden gözleri dönmüş sönen yüz bin ocağın Anadolu insanına nelere mal olduğunu anlamaktan bile acizler. Sarıkamış'a yığılan ordu 120 bin kişidir. Bu ordunun aç ve çıplak olduğu eklenmelidir. Alptekin Müderrisoğlu "*Sarıkamış şehitlerinin 101.000-107.000 arasında olduğunu kabul etmek gerekmektedir... donanların sayısının 90.000-96.00 arasında olduğunu belirtmek fazla hatalı olmayacaktır*"[66] derken çeşitli kaynakların yanısıra esas olarak Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı'nca yayınlanan "Sarıkamış İhata Manevrası ve Meydan Muharebeleri"ne dayanmaktadır.

Kendi halkına reva görülen budur. Ayrıca Turan yolunda heder edilecek olanların önemli bir kısmı da etraftan yani Kürtlerin yoğun olarak bulunduğu yerlerden toplanmıştır. 120 bin kişilik bir ordunun mahvolmasına Ermenilerin toptan tehirci için karar aldrabilecek çete gücü ne kadardır acaba? Keri komutasında 4. Ermeni Birliği'nin Sarıkamış'ta bulunduğu bilinmektedir. Sarıkamış'ta bu tarafta kalan Ermeni askerleri vardır, öbür tarafa kaçanlar da. İnsanlar tifüsten kurtarmak için hayatlarından olan 37 azınlık doktorundan 15'i de Ermeni. Öbür tarafa geçenlerin bilgi vermiş olmaları kesindir. Ama Sarıkamış hareketinin bütününde bu tür her savaşta olabilecek olaylara takılmak yerine böylesi rehberlikler olmasa da sonucun zerre kadar değişmeyeceği gerçeğine bakmak gerekir. Yoksa Türk kökenli kaçakları ve hele hele Aşiret Süvari Alayları'nın yaptıklarını saymakla bahane tükenmez. Turan'a giderken Sarıkamış faciasında, karşıda, Türkistan Ordusu'nun, Kazak ordularının Çarlık saflarının önünde bulunması gibi gariplikler de unutulmamalıdır. Herhalde Turan'a giderken önce Turanileri halletmek gerekecekti.

Biner kişilik dört Ermeni birliği[67] bulunmakta. Bir diğer tahmine göre 5-6 bin kişilik "gönüllü" hareketi çarlık ordusunda yer almakta. Ancak bunların büyük kısmı Çarlık tebaası olup ancak birkaç yüz kişisi eski Osmanlı tebaası. Ayrıca Osmanlı III. Ordusu'nda çok daha fazla Ermeni savaşmaktaydı.[68] Buna karşılık Osmanlı ordusundaki Kürt atlıları Ruslarla ilk karşılaşmalarında büyük fire veriyorlar ve on üç bin atlının on bini ordudan kaçıyor. Bu arada

düzenli ordudaki Kürt ve Ermeni askerleri de köylerini korumak için ordudan kaçıyorlar. Kış dolayısıyla yeni bir hareket yapılamazken asker kaçaklarını cezalandırma adına, “*Bitlis yöresindeki Ermenilere karşı cezalandırma hareketleri düzenlendi ve Erciş dolayında 2000 Ermeni dağa çıktı*”[69] denmekte. Van isyanının tarihi 20 Nisan. Acaba daha önceden başlamış olan cezalandırma karşısında bir özsavunma durumu olamaz mı?

TEHCİR

İttihat ve Terakki'nin propaganda bakanı diye de takdim edilebilecek Hüseyin Cahit gibi biri bile şöyle demektedir:

“Ülkenin savaş içinde önemli bir Ermeni sorunuyla karşılaştığını, ilk kez Çanakkale'ye gittiğimiz zaman, Enver'in ağzından işitmişim. Kafkas cephesindeki olaylardan söz ettiği sırada Ermenilerin aldatmaları yüzünden ordunun çektiği zorluğu, uğradığı zararları ve düştüğü tehlikeyi anlatıyordu... doğu illerindeki bütün Ermenileri yerlerinden kaldırarak başka yanlara göndermek gereğine inandığını söylüyordu.

...Çanakkale'den İstanbul'a döndükten sonra, Ermeni sorunu ve Ermeni tehlikesiyle ilgili bir şey işitmemiş olduğum için Enver'in bu sözleri aklımdan çıkmıştı. Bir gün, Duyun-ı Umumiyede bulunduğum sırada ziyaretime Nâzım geldi.”

“Artık Ermeni sorununun önemini, genişlik ve kapsamını anlamağa olanak yoktu. Ağızdan ağıza, şüphesiz abartmalarla, birçok hikayeler dolaşmağa başlamıştı... Alman diplomatları, açıktan açığa, “barış masasının başına oturduğumuz zaman Ermeni sorununda sizi savunamayız” diyorlardı.

Ermeniler göç ettirmeyi kim düşünmüş, kim hazırlamış ve kim bu biçimde uygulamıştı? Herhalde bir kişiyi eseri olamazdı. Ama ne zaman bu sorun üzerine Genel Merkezde konu

açılrsa kimin bunu hazırladığı düğümü belirsizce geçiştiriliyordu.”[70]

Daha hazin bir ifadeyi Cemal Paşa’dan aktarmıştık. Vilayetlere gönderilen bir geçici kanun sayesinde durumu öğreniyor, koskoca Cemal Paşa.

Hüseyin Cahit Yalçın tehcirin milli kahramanı Bahattin Şakir’in portresini şöyle çizmekte:

“Tehcir işinde Bahattin Şakir’in rolü nedir? En hususi toplantılarımızda bile bu mesele teşrih edilmemiştir, aydınlanmamıştır. Açık, katî bir kanaatim yok, fakat başka meseleler konuşulurken ağızdan çıkmış bir kelimedenden, sızmış bir fikirden, zapt edilememiş jestlerden, hasılı gözle görülmeyen fakat insanda bir şüphe uyandıran ince ve hafif delillerden bende kuvvetle peyda olan zanna göre, tehcir işinin en büyük âmili ve haliki odur. Yalnız başına Şark vilayetlerini dolaşarak zemin hazırladığını, esas kararlaştırdığını ve şahsi kanaatlerini tatbika çalışırken, haiz olduğu mevki dolayısıyla, emirlerinin merkez-i umumi ve hükümet emirleri diye telâkki olunduğunu ve nihayet hükümetteki bazı nafiz arkadaşlarını da sürüklediğini kuvvetle zannediyorum.”[71]

24 Nisan 1915’te herhangi bir mahkeme kararı ve hatta meclis veya hükümet kararı olmadan Ermeni aydınlarının İstanbul’da tutuklanması tehcirin malum gerekçesinin ne kadar anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Doğu cephesinden alabildiğine uzak olan başkentte örneğin yalnızca Taşnak veya Hınçakların değil de özellikle Ermeni aydınlarının toplanmasının hukuken açıklanabilir bir yanı yoktur. Tehcir emri Mayıs başında tehcir kanunu 27 Mayıs’ta çıkarılacaktır. Ortada Ermenilerin bir toptan isyanı gözükmediği halde tehcir başlatılmış ve buna gerekçe olarak Şark cephesinde Rus orduları arasında bulunan Ermeniler gösterilmiştir. Yani birkaç bin kişinin karşı safta yer alması Talat Paşa’nın defterine göre 924 bin kişinin tehcirine gerekçe olmakta (öldürülenler hesap dışı). Burada varsa bir suçun şahsiliği mi yoksa etnik oluşu mu sözkonusu? Daha akheveller neden dokuz yüzyıl önce olmadı da o zaman oldu diye sormakta. Zaten Almanlar da Yahudileri ilk gördükleri tarihte yakmamışlardı diye ciddi ciddi cevap vermek durumunda kalabilir insan.

Şimdi yeniden taranması gereken hususlardan biri, gerçekten iddia edildiği gibi onca insanı topraktan arındıracak tehlikenin ne olduğunun açığa çıkartılmasıdır. Eğer bir paranoya değilse ortada ciddiye alınabilir bir düzeyde Ermeni çeteleri yoktu. Bunların dökümü rahatlıkla çıkartılabilir. Ama Rus orduları içinde rambolardan, beş kişilik ordulardan mürekkep Ermenilerden sözedilecekse artık bunları tarih diye kaydetmeyi TV kanallarına bırakmalı. İttihatçı bakanların yargılanması vesilesi ile Yozgat Kararı'nda mahkeme çok açık bir biçimde *“masum insanların başka yerlerde sabotaj yapan ve isyana kalkışan Ermenilere karşı misilleme olarak öldürüldükleri argümanını reddetti.”* *“...Ermeni halkının sadece çok önemsiz bir bölümü bu tür eylemlere kalkışmıştır; çoğunluğu sadakatlerini gösterdiler.”*[72]

Ermeni siyasal hareketlerini bütün farklılıkları ile yeniden değerlendirirken aslında belki de İttihat ve Terakki ile en yakın ilişkide olan, bir tür kardeş örgüt gibi olan Taşnakların sanıldığı aksine *“Ermeni davası”* için de ne kadar hayırlı oldukları tartışmalıdır. Neredeyse ta baştan arkadan vurmaya hazır bir güruh olduğu fikri egemen olan Taşnaklar kendi içlerinde bir dizi kanata ayrılırken, yani türdeş bir yapı arzetmezken *“ideolojilerinin”* de yürüttükleri politikayla ne kadar örtüştüğü tartışmalıdır. Son dakikaya kadar İstanbul'da İttihatçılarla müzakereleri sürdürdüklerine göre iddia edilenin aksine bir içsavaş veya düşmanla işbirliği hazırlığında değildiler. Açıkçası önceki deneyimler de göze alındığında herhangi bir özsavunma örgütlenmesi içinde de değiller.[73] Resmi iddialar Taşnakların Ruslarla Doğu cephesinde işbirliğine girmeleri üzerine tehcir kararının çıkarıldığı merkezinde. Hem düşmanla işbirliği yapıp hem de evinde kuzu kuzu (hatta Zohrap'ın Talat'la yakın mesaisi de düşünülürse...) beklemek komitacı mantığına pek uygun düşmüyor. Şark cephesinde çetelere katılan milletvekilleri aslında zaten Rusya Ermenistanından gelmişlerdi. Bunlar fedai hareketinde yer almışlar, İstanbul Türkçesi'yle değil, Azeri Türkçesi konuşan ve bir dizi Ermeni tarihçinin de Osmanlı gerçeğini bilmeyen diye niteledikleri kişilerdi.

Gerçekte Taşnaklar daima İttihat ve Terakki ile anlaşma ve uzlaşmayla siyaset yapma eğiliminde olmuşlardır. 1909 Adana olayları bile bu durumu değiştirmemiştir. Buna karşılık

daha solda olan Hınçaklar, İttihat ve Terakki'nin baskıcı yapısına karşı siyaseten daha sağ gözüken ancak liberal olarak da tanımlanabilecek kesimlerle işbirliği yapmışlardır. Adana olaylarına denk gelen dönemdeki 31 Mart olayları vesilesi ile Meclis Zabıtları'ndan Ermeni mebuslarının tutumunu izlemek mümkün. Ancak daha dramatik olan Halil Menteşe'nin Kirkor Zohrap'a sığınmış olmasıydı. Zohrap'ın öldürülürken yakın mesai arkadaşıyla bu ortak anısını hatırlamamış olması mümkün değildir.

Ortada sanki semantik bir anlaşmazlık bulunmakta. Katliamdan yaşayakalanlar, soykırımdan (tserasbanutyun) ziyade katliam (çart) sözcüğünü kullanırlar (Ermenistan'da da "Büyük Felaket" anlamında "Medz Yeğerni").

Katliam kelimesinin kullanımı bazılarında sanki olup bitenin hafifletilmesi gibi gelir. Ayrıca katliamın tehcir namı altında düzenlenmişliğine karşı inkarcı söylem sıkıştığında müttefiklere göndermede bulunmaktadır. Burada Rusya'nın müttefiki konumundaki Ermenilere karşı yapılan tehcirin bir öz savunma aracı olarak meşrulaştırılması sözkonusu. Ancak bu arada özellikle çocuk ve yaşlıların tehciri hafifletilmeye çalışılmakta ve ölenlerin de cinayetten değil, yollarda şartlara ayak uyduramadıklarından öldüğü belirtilmekte.

Yerasimos oldukça dengeli bir analizle "*Ermeni kabilelerinin bazı bölgelerde az çok sistemli biçimde katledildiği görüldü... toplam birbuçuk milyon olan Ermeni nüfusunun 600.000 ilâ 800.000 arasında tahmin edilen bir bölümü yok oldu.*"[74] demekte.

Bu arada rakamlar da masum değildir. 100 bine kadar düşürülen rakamlar aslında meselenin içeriğiyle doğrudan ilgilidir. Rakamlara takılmayan Cemal Paşa ise "*Osmanlı Hükümetinin Doğu Anadolu vilayetlerinden bir buçuk milyon kadar Ermeni naklettirmiş olduğu ve bunlardan altı yüz bin kadarını yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen de açlık ve sefaletten ölmüş olduklarını kabul edelim... Türk ve Kürtlerden acaba ne kadar Ermeniler tarafından barbarca cinayetlerle öldürülmüş olduklarını ve ne kadarının hicret esnasında telef olduğunu bilen var mı? ...muhakkak ki bir buçuk milyon geçer.*"[75] demekte.

1919'da Dahiliye Nezareti'nin ve daha sonra 1927'de Genel Kurmay'ın rakamı 800.000. Yusuf Hikmet Bayur bu rakamları doğrular.[76]

Tehcir için "*Milyonu aşan kitle*" der Yerasimos[77], Talat Paşa 924 bin diye deftere geçirmiş, R.H.Kevorkian[78] Osmanlı imparatorluğunda bulunan Ermenilerin yüzde 40'ını oluşturan 870.000 (130.000, 150.000 ve 590.000 binlik üç ekseninde) kişinin Suriye'ye tehcir edildiğini, geri kalan 1.100.000'inin 290.000'inin ise tehcire tabi tutulmadığını veya kaçtıklarını, ölenlerin ise 800.000 olduğunu belirtir.

Ermeni ihanetinin katliamı meşrulaştırmasına ilişkin hukuki, siyasal ve tarihsel bir dizi tartışma yapılabilir. Gerçekten bir halkı kökünden sökmeyi gerektirecek kadar toplu bir ihanet sözkonusu muydu? Osmanlı meşru müdafa durumunda mıydı? Sözü edilen olaylar acaba kimin bilgisi dahilindeydi. Resmi tarih kendi kendini şaşırtmak için elinden geleni yapıyor. Ortada bir dizi anı kitabı, üstelik bu işi aklayıp paklamadan bir zaruret, tam da İttihatçıların mantığına uygun, "bir arındırma" olarak sunmakta.

Savaş ve tehciri birleştiren tahlillerin ulaşacağı sonuç açıktır: "*Eldeki toprak parçasının korunması için öncelikle nüfusun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi gerekiyordu. Böyle bir homojen bileşim yaratmak için I. Dünya Savaşı büyük bir fırsat verecekti. İttihat ve Terakki, savaş ortamının 'mecbur' ettiği nüfus hareketlerini bu amaç doğrultusunda çok iyi kullanacaktı. Devreye sokulan iskân politikasının temeli, 'karıştırma' olacaktı. Ancak 'birleştirme ve eritme politikası'nın iflas edeceği yerde 'temizlenme' yöntemine başvurulacaktı.*"[79] Talat Paşa tehcir edilen yerlerde insanların başına oraya sağ salım varsalar bile neler geleceğini bilmeyecek kadar cahil değildir. 23 Ekim 1915'te Millet Meclisi'nde Müslüman muhacirlerin gayrimüslim köylerine yerleştirilmesi yerine boş arazilere yerleştirilmesini önerenlere "*oralara [Basra'ya] gönderip çöllere serpecek olsaydık oralarda cümlesi(nin) açlıktan*"[80] öleceğini hatırlatmış. Ermenilerin muhacirlerden daha dayanıklı bir yaratık olduğunu iddia etmek garip olur. Dahası Talat Paşa yine mecliste muhacirler tarafından gayrimüslimlerin mallarına el konmasına bir anıştırma ile cevap

vererek, muhacirlerin de başlarına aynı şeyin geldiğini belirtmektedir.

ÖZGÜRLÜKÇÜ BİR ARAYIŞ İÇİN

Ermeni meselesinden hareketle toplumun geçmişiyle yüzleşmesi, ortak ve gizli sırlarını aşıkaretmesi ve hatta önce keşfetmesi ne demeye bir ihtiyaç olsun? İnsanların tarihle uğraşmaları aslında esas olarak gelecek umudunun, yeni tahayüllerin cazibe kazanması ile öne çıkar. İnsanların mevcudu irdelemeleri, mevcuttan şüphe etmeleri için daha iyi bir başka durumun mümkünlüğü konusunda umutları olması gerekir. Bir başka ifade ile tarihin öznesi olarak bir sorgulamaya girişmeleri ile başlar hikaye. Durup dururken kimse huzurunu bozup bedava bulduğu fiyakalı bir tarihe yan bakmaz.

Tabii çöküntü dönemlerinde de bir “geriye dönüş” mümkündür, ama 12 Mart ve 12 Eylül dönemlerinde beliren tarih merakına da bakılırsa bu tür dönemlerdeki tarihsel merak giderek tarihsici bir yaklaşımla genetik kodlar arayışına zemin hazırlar. Böylece kadercilik, bin yılın biriktirdiklerinin öyle kısa zamanda aşılamayacağı bahanesiyle ağırdan bir geçişin ön habercisidir. 1965-70 yılları arasında yapılan tartışmalarla darbe dönemlerindeki tarih merakının ürünlerinin kısa bir değerlendirmesi bunu rahatlıkla gösterebilir.

Ermeni meselesi yalnızca katliam veya soykırım babında unutulmuş bir tarihin parçası değil. Uzun süre bu toplumun azımsanmayacak bir parçası olarak kendi “kimlik” sorununun bir parçası. Osmanlı tarihinin aşağıdan anlaşılmasında, mimariden dile, müzikten iktisata, hukuktan edebiyata çeşitli alanlarda üretimleri olan ve tabii ki sosyalistler açısından önemli olan emeğin ve solun tarihi açısından olmazsa olmaz bir unsur olarak Ermenilerin tarihi, tıpkı bütün “tarihsel” meseleler gibi, basit bir fizik yoketme meselesi değil, özgürlük projesi için birikmiş bir deneyim ve mücadelenin berhava edilmiş olması açısından da önemlidir. Bu tarihte Amira, Hınçak, Taşnak veya Ramgavarlardan yana olmak durumunda ve zorunda değilsiniz. Tıpkı Yidişland’da Yahudilerin yaşadıklarını anlamak için Bund vb. taraftarı

olmanız gerekmediği gibi.

Örneğin “Ermeni meselesi”ni, Müslümanlar ve gayrimüslimler, Ermenilerle Türkler arasında şunun veya bunun haklı olduğu bir çatışma olarak değil; aslında tarihin, ama başarılarla dolu parlıtlı bir tarihin değil de, yıkımlarla kördüğüm olmuş tarihin, geniş kitlelerin kendi iradeleri ve bilinçleriyle oluşturamadıkları, generallerin, gaspçıların, savaştan çıkarı olanların yazdığı bir tarihin parçası olarak algılasak durum değişebilir. Enver Paşa diyelim ki Ermeniler muhbirlik ve rehberlik etmese Sarıkamışa ulaşırsa, oradan Orta Asya’ya uzansa -sonunda gitti zaten- ne olacaktı? Turancuların ağızlarının salyalarını akıtan bu proje gerçekleşmeyince bir başka proje gündeme geldi. Öyle ya fatura birine kesilecekti. Ama Sarıkamış’ta Rus ordularında bulunan Müslüman veya Türk asıllıların ilan edilen Cihad’a ve de Turan hülyalarına hiç de itibar etmedikleri gerçeği bile kimseyi düşündürmemekte.

Ama Osmanlıların stratejik hedefinin Bakü petrollerini ele geçirmek, İran’ı Afganistan ve Orta Asya’ya uzanmak için bir sıçrama tahtası haline getirmek olduğu es geçilmekte. Tabii bu planın bir yanı da Hindistan’daki İngilizleri rahatsız etmek. Kanal macerası akla geldikçe oralara kadar uzanılsa bile ne İngiltere’nin ne Rusya’nın ne de şu günlerde ABD’nin hükmünü geçirebildiği Afganistan’da nasıl telef olunacağını kestirmek zor olmasa gerek. Ama ideoloji müstahzarlığına soyundurulan hariciye nezareti mütekaitleri için ne gam! Onların devleti var, ölecek olanlar da gariban halk olduğuna göre ittihatçı kalıntılarının kaybedecek bir şeyi yoktur.

“Soykırımlar... ulus devletlere özgü uzaysallaştırmaya bağlı modern bir yeniliktir: Kuşatılarak türdeşleştirilen ulusal toprağın ayıklanması-ayrılmasının özgül dıştalama biçimidir (...) Soykırım, sınırların içinde yabancı topluluk haline gelenlere karşı ulusal alanların kapatılmasıyla ancak mümkün hale gelir. Timsal? Çağdaş tarihin ilk soykırımı olan Ermeni soykırımı (...) Totalitarizmin kökleri modern ulus devlet tarafından maddileştirilen uzaysal kütükte yazılıdır...”[81]

Geçmiş sorgulama kendi başına çorap söküğü gibi bütün kötülüklerin kaynağının kurutulmasına varmaz. Nitekim bugüne kadar kabul edilmiş olan katliam ve soykırımların gelecek açısından bir kaldıraç işlevi görmemiş olması bunun göstergesi. Bu sorgulamayı neye yönelik olarak yaptığınız, hangi ihtiyaca binaen tarihi yeniden kurmaya yöneldiğinize de bağlıdır. Tarih belleği ve onun üzerinde yükselen tarih şuuru, bırakalım geniş kitleleri sosyalistlerin bile pek meraklı olmadığı, ihtiyacını hissetmedikleri hususlardır. Normal vatandaş hakim ideolojinin yansıtıcısı olduğuna göre onu tarihsel hazinesi Suat Yalaz'ın resimli romanlarından çok farklı olamaz. Bir felaketler yumağı olan insanlık tarihinin şu veya bu kısmını anlama isteği ancak bir kurtuluş-özgürleşme ihtiyacının ürünü olabilir. Bir kendini kendi gibiler için merak etmeyen bir emekçinin durup dururken yaşadığı topraklardaki bir başka hikayeyi ne kadar trajik olursa olsun merak etmesini beklemek ancak mistik bir anlayış olabilir.

Vatandaş durumdan hoşnuttur. Osmanlı İmparatorluğu hayırlı bir imparatorluktur. Dışardan ve içerden bedhahlar aracılığı ile parçalanmıştır. Bu hayırlı imparatorluğun üzerine hayırlı bir cumhuriyet de kurulmuştur. İki arasında aslında bir anlaşmazlık olsa da, o da iyidir. Padişah da bizimdir, paşalar da. Şimdi bu hiçbir günahı olmayan, bir fazilet timsali olan geçmişimize karşı yine Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerinde olduğu gibi saldırılar başlatılmıştır!

Bu memleketin garibanı Ermeni meselesiyle terbiye edilmekte. Zürriyetinin bir yerlerinde kazara bir arıza olur korkusuyla milliyetçiliğini (ve buna bağlı olarak memleketçiliğini) göndere çekenler, her nevi rezaletin kalkını olarak Ermeni meselesini öne çıkarmakta. Herkes tam da "ne oluyoruz yahu, keleşe mi geldik" derken Susurluk kazası sırasında millet Ermeni meselesiyle hizaya getirildi. Onlar Ermeni çetelerine karşı hayatlarını ortaya koymuşlardı. Koskoca devletin gücü yetmemiş, yedi TİP'liyi toplu katliama tabi tutan kahramanlar milleti kurtarmak için bir gece ansızın ıssız bir sokakta bomba patlatmışlar ve böylece ASALA'yı dize getirmişlerdi.

Yalnızca onlar mı? Kürtlerin neredeyse baştacı ettiği, Öcalan'la arasında kuryelerin gidip geldiği, Kürtleri en iyi anlayan diye Öcalan tarafından takdim edilen Özal bile Ermenistan'ı kast ederek "oralara bir bomba düşse ne olur?" dememiş miydi? Devletli Kürtler -korucular- ağababalarından öğrendiklerini yine malum tarih tezinin lisanına tercüme edip "Apo Ermenidir" demiyorlar mıydı? Aynı Apo'nun tarih anlayışı ise tıpkı Cumhuriyet öncesinde olduğu gibi Kürt ve Türklerin birlikte olduğu dönemde daha güçlü olduklarına dayanmıyor muydu? Kapsayıcı bir yurttaşlık kavramı yerine Kürtlerin de Türkler gibi asli yurttaş olmalarını anayasaya geçirmelerinin bir başka anlamı acaba Cumhuriyetin üzerinde kurulduğu malzemeyi birlikte sağladık iddiası olamaz mıydı veya işin sonu oraya varmaz mıydı?

Hükümet sözcüleri, Türk milleti tarihinin hiçbir döneminde soykırım, katliam yapmamıştır diye güvence veriyorlar. Kime? Bu milletin kendine değil, kendi kendilerine. Yoksa herkes biliyor. Millet oturup birlikte bir katliam veya soykırım kararı almamıştır. Kimsenin de böyle bir iddiası yok. Milletin dünyadan haberi yok. Birinci Dünya Savaşı'na ve de Almanya'nın yanında girmek için millet karar mı almış? Milletin değil meclisin bundan haberi yok, meclisin değil hükümetin bundan haberi yok. İttihat ve Terakki'nin malum zatlari devleti kurtarmak için mi yoksa emperyal projeler hülyasıyla mı savaşa girmişlerdir? Hazin olan Ermeni meselesinin tartışılması yalnızca Ermenilerle sınırlı değil, o kadar kutsanan paşaların aslında kendi milletlerinin kasapları olmalarıdır. İşin ilginç yanı Mustafa Kemal'e sorulsa, İsmet İnönü'ye sorulsa alınacak cevabı bugün söylemek bugünkü devlet adamları için mümkün gözüküyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nda halklarının haklarına saygı gösteren, onların can, mal ve mülk güvencesini sağlayan bir rejim varken "Ermeni meselesi" ortaya çıkmamıştır. Bir avuç çetecinin iktidarı gasbederek Alman emperyalizminin oyuncağı haline gelmeleri, Turan hülyalarıyla Orta Asya'ya doğru fetih savaşlarına yönelmeleri ile yerinden yurdundan sökülmüş, koparılmış insanlardır sözkonusu olan. Üstelik de hiç de şövalyece olmayan kadın, ihtiyar ve çocukların aç bilaç bilmem kaç yüzbin kilometre cebri yürüyüşe tabi kılınmaları,

uygun görüldüğünde katledilmeleri giderek daha fazla kanıtlanan ama sayıların arasında kaybedilmeye veya bizden ölenlerin sayısı daha fazla diye karartılmaya çalışılan bir gerçektir.

Birinci Dünya Savaşını çıkaran ve buna taraf olan herhangi bir kesimle tarihsel bir ortaklık kurmak mümkün değildir. Birinci emperyalist paylaşım savaşına katılan her devlet savunma değil ilave bir parça koparmaya ve bunun için de kendi halkı başta olmak üzere diğer halkları kırmaya yönelmiştir. Ta Galiçya'ya asker çıkartan Osmanlı yöneticilerinin haklı bir savaşın veya bir savunma savaşının içinde olduğunu iddia etmek için bugün yeniden aynı şartlar oluşursa aynı haltın yeneceğinin güvencesidir.

İnsanlığın yaşadığı büyük felaketlerin hepsi aslında bir başka alternatifin gerçekleşmemesinin bedelidir. 1908 İnkılabı istibdadı yıkmış ama tarih aynasında ancak çok silik bir kopyası olabileceği Fransız İhtilali'nin dili ile konuşursak az zamanda Termidor'a ve oradan restorasyona uzanmıştır. Daha sonra daha sola yöneldiğine ilişkin hezeyanların hiçbir siyasal ve toplumsal temeli yoktur.

Birinci Emperyalist Savaş'ın patlak vermemesi halinde nelerin cereyan edebileceği üzerine analizler de yalnızca Osmanlı ve Çarlık Rusyası ilişkileri veya diğer emperyalistlerin bölgeye müdahalesiyle sınırlı yürütülemez. 1917 Devrimi de yalnızca savaşa veya Çanakkale'nin geçilmemesine bağlanamaz. Unutmamak gerekir ki bu şartlar başka ülkeler için de geçerli olabilir. Savaş öncesinde derlenip toparlanmaya başlayan çarlık dünyasındaki işçi hareketi, savaşla birlikte bir durgunluğa girmiş ve savaşın yarattığı yılgınlık ve umutsuzluk insanları yeniden kendileri için mücadelenin yoluna koyulmalarına vesile olmuştur. Milli Mücadele yıllarında Yunanistan'da azımsanmayacak bir komünist hareketin Anadolu'nun işgaline karşı çıktığı bilinmekte. Bulgaristan'da 1923'de keza sosyalist hareket ne kadar güçlü olduğunu ortaya koydu. Bu açıdan, dönemin sorunsalları içine sıkışıp kalmanın, bölgedeki tarihi alternatifleri tek istikamette görmenin sonuçları yeterince belli olmuştur.

Olup biteni makul, meşru görmenin insanlığın özgürleşmesine katacağı bir husus yoktur. Yapılanları meşru görmek kadar tarihten intikam almak duygusuyla hareket etmenin de yolaçıcı olmadığı açıktır. Ermeni katilamının nedenlerini Türklerin Müslüman olmasından veya genetik kodlarından çıkartmaya çalışanlar zaten sonuçsuz bir çabanın içindedirler. Tabii ki basit bir “sınıf meselesi”ne indirgenemeyecek kadar trajik olan bu meseleyi insanlık tarihindeki yerine oturtmak için onu “modernite”nin kaçınılmaz barbarlığının bir göstergesi olarak algılamak gerekecek.

İttihat ve Terakki’nin Almanların denetiminde mi onları hayretlere gark ettirecek bir biçimde mi gerçekleştirdiği tartışılrsa da nihayetinde tehcir, hiçbir mazerete yol açmayacak bir şekilde diğer emperyalistlerin de dünyayı paylaşması sürecinden etkilenmiş ve bu sürecin önemli bir etmeni haline gelmiştir. Savaşa devletsiz girip savaştan devletsiz çıkan Ermeniler savaşın en ağır bedelini ödemişlerdir. Bu bedelin tarihselliği ne kadar derinleştirilirse insanlık açısından özgürleştirici bir projeye o kadar katkı sağlanabilir. Burada özgürlük için geçmiş ve gelecek arasında kurulan köprünün ayaklarına dikkat etmek gerek. Walter Benjamin, “özgür torun idealinden değil, sömürülen ataların görüntüsünden” beslenecek bir çabadan söz eder. İnsanlığın bu ve benzeri felaketlerden kendisini kurtarabilmesi için “kurbanların görüntüsü” canlı kalmalıdır. Rosa Luxemburg’un hemen hemen Ermeni Felaketi ile eşzamanlı olarak formüle ettiği “ya sosyalizm ya barbarlık” alternatifinin bütün insanlık için geçerli olduğu atlanmamalıdır. Bütün büyük insalık trajedileri büyük yenilgilerin üzerine gelmişlerdir. Bu yenilgileri basit ekonomik çıkarlarla değil daha geniş kapsamlı ideolojik, düşünsel tutumlarla da açıklamak gerekiyor. Toplumsal ve siyasal güç ilişkileri yumağının nasıl bu tür olaylara imkan verecek bir şekilde örüldüğünün açığa çıkartılması çabası geleceğimizi de anlamlandıracak.

Tazminat ve toprak gibi kimilerince öne çıkartılan taleplerin “tarihi” geriye dönük olarak telafi edici bir yanı yoktur. Bu taleplerin gerçekleşmesi bir rızadan ziyade daha büyük bir gücün zorlamasını gerekli kılar. Diasporada, örneğin ABD’nin en etkili çevrelerini harekete geçirmek için yapılan girişimlerin nihayetinde ancak onların, yani dünyanın efendilerinin

çıkarlarına uygun geldiği takdirde sonuç alabileceğini unutmamak gerek. Ayrıca, insanlığın felaketlerden kurtulmasının en temel bir-iki göstergesi zaten sınırların, hani şu hayali cemaatlerin üzerine oturduğu hayali coğrafyaların sınırlarının, özel mülkiyetin ortadan kaldırılmasıdır.

Öte yandan İttihatçı artıkları da zaten bu tür taleplerin çığırtakınlığıyla milleti terbiye etmekte. Böylece yaşanan tarih bir “mülk” meselesine indirgenmektedir. Neredeyse toprak ve tazminat talebi olmasa, hani biraz da öldürülenlerin-ölenlerin sayısı makul bir seviyeye indirilse “olur böyle vakalar” makamından bir özür sözkonusu olabilir. [82]

Oysa aşağıdan bir çözüm arayışı esas olarak bir özgürlük projesi perspektifiyle sürdürülebilir. Geleceğin inşası için yaslanacak geçmişin her tür egemenlik ilişkisinden azade kılınması gerekir. Bunun için insanların acıları, yaşadıkları felaketler, deneyimleri, birikimleri açığa çıkarılmalıdır. Ermeni katliamı bütün insanlık için bir felaket, bir katliam olarak bilince çıkarıldığı oranda bir daha barbarlığın yeşeremeyeceği bir dünyayı kurma imkanı doğar.

Ermeni katliamı insanlığın büyük bir yenilgisinin ardından gerçekleşmiştir. Dolayısıyla bu katliamın bilinmesi, tanınması, öğrenilmesi ve şuura çıkarılması yenilgilere son verilmesine katkıda bulunacaktır. Bir başka tarih yapılmazsa esvabı değişmiş olsa da barbarlık kapıyı yeniden çalabilir.

(Bu yazı YeniYol’un Haziran-Temmuz 2005 tarihli 16-17. sayısında yayınlanmıştır)

1. Edward Said’in “son oryantalist” diye nitelediği Lewisin neo-con’ların akıl hocalığını yaptığı gözlenirse bizim İttihatçı artıklarının hayranlıklarının ne kadar tehlikeli bir mecraya uzanacağı düşünülebilir. 13 Mayıs 2005 Radikal kitap ekinde Haluk Hepkon’un “Lewis’ten ‘akıllı-fikirler’” tanıtım yazısı belki kimilerinin aklını başına getirir.
2. Nurşen Mazıcı, Ermeni Sorunu’nun Kökeni, Pozitif, 2005, s.116. Alev Alatlı nezaretindeki

TV programında kitaptaki görüşleri dile getirince biraz şaşkınlıkla karşılanıyordu. Yani milletçe vesayet altında bulunma ihtimali!

3. Hans-Lukas Kieser, Türk Ulusal Tarihçiliğinin Gölgesinde, 'Ermeni Tehciri'nde Halaçoğlu'nun Ermeni Tehciri ve Gerçekler kitabını değerlendirir (Tarih ve Toplum, Bahar 2005, s. 241-258). Bu değerlendime hem resmi iddiaların dayanaksızlığını ve hem de ortada bir muhakeme sorunu olduğunu sergiler.
4. Sherry Vatter, "Şam'ın Militan Tekstil İşçileri: Ücretli Zanaatkarlar ve Osmanlı İşçi Hareketi", Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler, İletişim, 1998, içinde s. 55.
5. Hans-Lukas Kieser'in yazısında görüldüğü üzere resmi ideoloji sözcülerinin belge kullandığı oldukça şüpheli. Hatta sonunda Mavi Kitap hakkında İngiliz parlamentosuna gönderilen metnin "intihal" olduğu (Radikal 16 Mayıs 2005) bile iddia edildi. Onların tercihi ya korku salmak ya da "ihamet"le itham etmek. Oysa Vahakn N.Dadrian'ın çeşitli kitaplarının yanısıra türkçede yayınlanan son çalışması Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller'de (Belge yay, 2004) de görüldüğü üzere Osmanlıca-Türkçe malzeme bile resmi ideoloji sözcülerinden fazla kullanılmakta. Önümüzdeki dönemde R.Kevorkian'ın da yayınlanacağı ilan edilen kitabında ise tanıklıklar da dahil olmak üzere zaten "arşiv" malzemesi kullanılıyor.
6. Yoldaş Pançuni, Yervant Odyan, Aras yayınları, 2000. Gerçeklikle ilgisi kopuk, yalan yanlış öğrendiklerini her ne pahasına olursa olsun tatbik etmeye çalışan bir tip.
7. Adolfo Gilly, Lenin'in Kesintisiz Devrim formülasyonuna gönderme yaparak, kurulu düzenin yıkıldığı, ancak yerine halkçı bir düzenin kurulamadığı bir devrim için kesintili Devrim tabirini kullanmıştır. Bkz. Adolfo Gilly, 1910-1926 Meksika Devrimi: Kesintili bir devrim, toprak ve iktidar için bir köylü savaşı. Fransızcası, 1995, Editions Sylleps.
8. Mehmet Ö. Alkan, "Prens Sabahattin ve Terakki'si" (1906-1908), Müteferrika, Kitabiyat dergisi, Güz 2004-2, s.49-50.
9. Hatıralar, Cemal Paşa, Çağdaş Yay, 1977, s. 416.
10. Çağlar Keyder, Memâlik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne, İletişim Yay, 2003, s. 22.
11. Aynı eser, s.31.
12. Orta Asya ve İslâm Dünyasında Kimlik Politikaları, der: Willem van Schendel-Erik J.

- Zürcher, İletişim Yay, 2004, içinde s. 295-296.
13. Bkz; Paul Dumont, "20 Yüzyıl başları Osmanlı İmparatorluğu işçi hareketleri ve sosyalist akımlar tarihi üzerine yayımlanmamış kaynaklar", Toplum ve Bilim , Güz 1977, s.44.
 14. Türkçe'de ilk kez Yeniyol'un bu sayısında.
 15. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Gelişmeler, Bilgi Üniversitesi, 2003. s. 134-135.
 16. Türkiye Üzerine, Aydınlık Yay., 1977, s. 27.
 17. Zikreden Fikret Adanır, Makedonya Sorunu, Tarih Vakfı, 1996. s. 270.
 18. Aynı eserde, s. 296.
 19. Ernst Jackh, Yükselen Hilal, İstanbul, 1946. Zikreden İlhan Tekeli-Selim İlkin, Cumhuriyetin Harcı-Köktenci Modernitenin Doğuşu, Bilgi Üniversitesi, 2003. s.50.
 20. Türk Devrimi ve İstikbali, İletişim, 2005, s. 47. Troçki, Balkan Savaşları, Arba yay, 1995, s. 15'de de yazarın çalışmasından sözeder.
 21. The Youngs Turks in Opposition, s. 32. Aktaran Ronald Grigor Suny, Empire and Nation, Armenian Forum, Volume 1 Number 2, yaz 1998. s. 40.
 22. Zaman; 13 Nisan 2005.
 23. Sina Akşin, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, Remzi Kitabevi, 1987. s. 291.
 24. Age, s. 287.
 25. Albert Hourani *Arap Halklarının Tarihi*, İletişim, 1997, s.364.
 26. *Arabic Thought*, s.282. Zikreden Çağlar Keyder, age. 45.
 27. *Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü*, İİTİA. 1973, içinde, s.81.
 28. Cemil Bilsel, *Lozan*, İstanbul 1933, (Sosyal Yayınları-tıpkı basım tarihsiz) s.126.
 29. *Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü*, İİTİA. 1973, s.76.
 30. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 216. Vahakn Dadrian da Jenosid adlı kitabında Bernard Lewis ile aynı belgeleri kullanarak "Türkiye'nin zorla homojenleştirilmesinin planladığını" belirtmektedir. Belge Yayınları, 1995, s. 39.
 31. Akşin, *Age*,s.198.
 32. Dönemin Ermeni sosyalist hareketi için bkz: Anaide ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm (1887-1912)*, İletişim, 1992. Ve yine aynı yazarın

Osmanlı İmparatorluğu'nda Milliyetçilik ve Sosyalizm, İletişim, 1995, içinde s. 163-239, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü" makalesi.

33. Lenin'in sağlığındaki bütün eserlerine konan bir biyografik nottan: "...1900'de Politeknik Enstitüsünden öğrenci isyanlarına karıştığı için atılmış... Berlin'e gitmiş, felsefe ve Marksizm üzerine çalışmış, Kautsky, Martov... Lenin ve Plehanov ile yakınlık kurmuş... 1904'te Tiflis'e dönmüş ve oradaki Sosyal Demokrat örgütün başında bulunmuştur. 1906 ve 1907'de Stokholm ve Londra kongrelerine delege olarak katılmıştır. O yıllardan itibaren Bakü'deki bütün parti işlerini yönetmiş... Şubat Devrimi'nde işçiler tarafından Bakü İşçi Sovyeti Başkanlığı'na seçilmiştir. Altıncı Kongre (1917 yazı) Merkez Komitesine seçilmiştir. Ekim Devrimi'nden sonra Kafkasya Olağanüstü Komiseri; ve 1918 ayında, Bakü Halk Komiserleri Konseyi Başkanı... 20 Eylül 1918'de İngilizlerin kurşuna dizdiği 26 Halk Komiserinden birisi de Şahumyan olmuştur. (Bernard Wolf, *Devrimi Yapan Üç Adam*, Kuzey Yay., 1985, Cilt 2, s. 301.
34. Bkz örneğin Troçki, *Lenin'den sonra Üçüncü Enternasyonal*, Fransızca baskı. s. 302.
35. *La Deuxieme International et l'Orient*, 1967, Paris s.72-73.
36. Bkz: Aykut Kansu, *age*, 108-109. Kansu, Türkçe kaynakların yanısıra *Pro Armenia* dergisinin taranmasıyla çok açık bir biçimde isyan dahil olmak üzere devrimci mücadele biçimleri kullanılarak Abdülhamit'in istifaya zorlanarak "meclis üstünlüğüne dayanan liberal demokratik bir yönetim kurma"yı hedeflediklerini göstermektedir.
37. Rouben, *Mémoires d'un partisan arménien, éditions de l'aube*, 1990, s. 67.
38. *Age*, s. 239.
39. Bkz: Aykut Kansu, *age*, 93.
40. *Age*, s.77.
41. Yves Ternon, *Ermeni Tabusu*, Belge yay, İstanbul, 1993, s. 104.
42. Cemal Paşa, *Age*, s. 412.
43. *Age*, s. 404.
44. Anahid Der-Minasyan, *age*, s.39).
45. Üç aylık bir dönem için bakınız Hakkı Onur, 1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler, *Yurt ve*

- Dünya dergisi, Mart 1977. s. 277-296.
46. Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Partiler*, cilt I, s. 249.
47. *Sosyalizm ve Milliyetçilik içinde* s.21
48. Gaidz Minasyan, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras yay, 2005, s.186.
49. Gaidz Minasyan, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, Aras yay, 2005, s.186
50. *Age*, 187.
51. Bkz, Paul Dumont, *Toplum ve Bilim* sayı 3 /1977deki yazı veya aynı yazınının *Sosyalizm ve Milliyetçilik* kitabında genişletilmiş haline, s. 107.
52. *Ermeni Devrimci Hareketi'nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912*, İletişim, 1992, s. 36.
53. Toktamış Ateş, *Cumhuriyet*, 28-4.2005.
54. İttihatçıların bir tür propaganda makinisti olan Hüseyin Cahit Yalçın'ın *Siyasal Anılar*'ında (s. 204) şöyle bir Enver tanıtımı bulunmakta: "*Herhalde görgüsü azdı. Genel bilgisi, siyasa ve devlet işleri üzerindeki anlayışı yüzeysel ve ilkeldi. Batı kültüründen yoksundu. Zekası için de sınırlı denilebilirdi. Sanırım eski doğu geleneklerine, din kayıtlarına pek fazla bağlıydı.*"
55. "*Yusuf Akçura'nın bir düşünür olarak özgün bir yanı yoktur. Toplumsal ve siyasal teoriyle uğraşmamıştı. XIX. yy'ın fikri cephaneleğine ellerini hızla daldırmış ve kendi tasarısına uygun düşecek silahları çekip almıştı. Milliyetçilik teorileri arasında ırk kavramına ağırlık vereni benimsemiş(ti).*" François Georgeon, *Yusuf Akçura*, Yurt Yay., 1986, s. 113-114.
56. Falih Rıfık Atay, *Zeytindağı*, Pozitif yay., İst., 2004. s. 109.
57. *Lozan*, s. 192-193.
58. İsmet İnönü, *Hatıralarım, Genç Subaylık Yıllarım*, 1969, s. 212-213. Aktaran İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı...*s.101
59. Falih Rıfık Atay, *Çankaya*, Pozitif yay., 2004. s. 87.
60. Hüseyin Cahit *Siyasal Anılar*'ında, s. 217 "*savaşın yazgısı neredeyse belirlenmiş sayılabılırdi*" dedikten iki satır sonra "*bizde hiç kimsenin haberi yoktu*" diye ekler.
61. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, Temel yay, 1998, s.76.
62. *Age*. s. 84.

63. *Age*, s. 84.
64. Cemal Paşa, *Hatıralar*, s. 439.
65. “1914 yılının mahsulü mükemmeldi, fakat seferberlik yüzünden birçok yerde hasat yapılamadı, ürünler ziyan oldu.” diye S.Akşin, *age*, s. 273, Ahmet Emin Yalman’dan aktarmakta. Bir yıl sonra ise bu kez tehcir dolayısıyla hasat yapılamıyordu: “Hükümet, savaş koşulları ve tehcir edilen Ermeni ve Rumlar’ın üreticiliklerinin yokluğundan dolayı büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kalmıştı. Özellikle Ermeniler’in yoğun olarak yaşadıkları doğu bölgelerindeki tarla, bağ ve bahçe ürünleri toplanamıyordu.” (Fuat Dünder, *age*, s.233)
66. Alptekin Müderrisoğlu, *Sarıkamış Dramı*, Kastaş yayınvevi, 2. baskı, 2004, s. 469.
67. Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, İletişim, 1995, s. 282. Minasyan (dipnot 131) önce dört sonra yedi tabur diye belirtir. Diğer taburlar 400’er kişilikken Antranik’in komutasındaki tabur 1200 kişiymiş. Kafkasya EDF’sin Tiflis’te topladığı gönüllüler yalnızca Türkiye’den değil her taraftan toplanmıştı.
68. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, s. 104.
69. Yerasimos, *age*, s, 285.
70. Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, s.233.
71. Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, s.83.
72. Vahakn Dadrian, *Jenosid*, s.97.
73. Tutuklamalar başladıktan sonra bile Kirkor Zohrap “*Alman askeri düşüncesinin rehin alma sistemi bu. Ermeni kırımını hangi güne saklanıyor?*” diye endişelerini hatıra defterine kaydediyor ama son ana kadar da Talat’la ilişkisini sürdürüyor.
74. Yerasimos, *age*, s. 286.
75. Cemal Paşa, *age*, s. 444.
76. Aktaran, Dadrian, *Jenosid*, s. 54.
77. Büyük Felaket, *Express*’in parasız eki içinde, s.93.
78. *L’extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)*, Paris, 1998, s. 14.
79. Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası*, İletişim, 2001, s.246.

80. Fuat Dündar, *age*, s.249.
81. Poluantzas, *L'état, le pouvoir, le socialisme*, Paris 1978. s. 118. Aktaran M. Lowy, *Ulus devletler, milliyetçilik, küreselleşme ve enternasyonalizm*.
82. TTK, Ermeni masasında görevli Prof. Dr. Kemal Çiçek "Türkiye soykırım iddiasını kabul etmesi durumunda Ermenilere 60 milyar dolar ödemeye mahkum olacak" (Radikal, 30 Mart 2005) demektedir.

Kaynak: yeni yol.com